

„EGY SZÉP DOLOGRÓL ÉN EMLÉKÖZNÉM, HA
MEGHALLGATNÁTK”

—

ADALÉKOK SZILÁGYI MIHÁLY ÉS HAJMÁSI LÁSZLÓ
HISTÓRIÁJÁHOZ

Folyami Névtelen

Tartalomjegyzék

1. Bevezetés.....	3
2. A história.....	3
2.1. Tartalma.....	4
2.2. Forrásai	4
2.3. Lehetséges hagyományozódása az ismert források tükrében.....	6
3. A „veszteg ülés” kifejezés.....	8
3.1. Az antik irodalomban	9
3.2. A keresztény hagyományban.....	12
4. Tizenhét problémás strófa	13
4.1. Hiányuk bizonyos forrásokban.....	13
4.2 A strófák elkeveredése.....	16
5. Egyelőre nem ismert, nyomtatott forrás feltételezése	17
5.1. A hiány lehetséges magyarázatai.....	18
5.2. A strófák elkeveredésének lehetséges magyarázatai	19
5.3. A Vasady-kódex problematikája	22
6. Újabb hagyományozódási hipotézisek a nyomtatás tükrében.....	26
7. Összegzés	27
8. Mellékletek.....	30
8.1. 1. sz. melléklet. A história szövege a szerintünk eredeti sorrendben (a most ismert strófaszámozással, a Vasady-kódex szövegét közölve)	
9. Bibliográfia.....	35

1. Bevezetés

Dolgozatom fő témájának a régi magyar irodalom egyik legproblematisabb szövegét, Szilágyi Mihály és Hajmási László históriáját¹ választottam. Toldy Ferenc első közlése óta² egymást érik a tanulmányok, amelyek különböző szempontokból vizsgálják ezt a költeményt. Reményeink szerint a jelen dolgozatban mégis hozzá tudunk tenni új információkat, hipotéziseket a témához. A vizsgálat főként a szöveget tartalmazó források közötti különbségekre, közelebbről 17 kallódó strófa és a kolofon szövegének érdekes kérdéseire irányul, amelyek az eddig a verssel foglalkozó tanulmányokban a mű kevésbé körüljárt területeinek bizonyultak.

Először bemutatjuk a história ma ismert forrásait, utána arra térünk ki, milyen öröklődési fát tudunk a szövegváltozatok szorosabb vizsgálata segítségével megalkotni, milyen újabb, fenn nem maradt forrásokat lenne lehetséges beillesztenünk közéjük. Ezután a „veszteg ülés” kifejezéssel foglalkozunk részletesebben, ami rendkívül érdekessé teszi a kolofonstrófát. Az utána következőkben rátérünk a 17 különösen problémás strófára, és elkeveredésükre, hiányukra szeretnénk magyarázatot találni. Az eddigiek tükrében újra megvizsgáljuk a hagyományozódás kérdését, végül összegezzük a fentiekre vonatkozó tapasztalatainkat.

2. A história

Szövegünk témája rendkívüli figyelemnek örvendett már néhány száz évvel ezelőtt is. Rengeteg monda tartalmazza a történetét apróbb változtatásokkal. Magyarul is, és több külföldi nyelven is ismert, majdnem minden környező ország mondatörténetében megtalálhatjuk.³ „Egy ifjú” a 16. században, 1560 környékén históriába is foglalta. Ez a szerzemény bizonyos tekintetben egyedülálló a régi magyar irodalomban, amint az remélhetőleg látható lesz majd. Az, hogy költőnk nem volt idős, csupán a kolofonból derül ki. Akrosztichonja sincs a versnek, és semmilyen más utalás sem a szerző kilétére.

¹ <http://rpha.elte.hu/rpha/id/0324> (letöltés időpontja: 2012.03.18.)

² Először 1828-ban a »Magyar Költői Régiségekében, másodszor 1855-ben »A magyar költészet kézikönyve« I. kötetében, harmadszor ugyanennek második, 1876. évi kiadásában I. köt. 49 — 52.

³ HONTI János: A Szilágyi és Hajmási monda szövegtörténete. *ItK*, 40. (1930/3.) 304-321.

DR. SZEGEDY Rezső: A Szilágyi és Hajmási monda délszláv rokonai. *ItK*, 25. (1915/1.) 26-39.

KOROMPAY Bertalan: Szilágyi és Hajmási históriája a szlovéneknél és a magyar monda eredetkérdése. *ItK*, 57. (1953/1-4) 218-226.

SZABÓ Z. László: A Szilágyi és Hajmási monda és tótnyelvű fordítása. *ItK*, 46. (1936/4.) 419-430.

2.1. Tartalma

A história rövid tartalma: a török császár lánya kiment apja tömlöcéből két vitézt, azzal a feltétellel, hogy őt is magukkal viszik a hazájukba. Együtt menekülnek el, majd megütköznek az őket üldöző török vitézekkel és legyőzik azokat. Magyarországra érve Hajmási meg akar vívni a lányért, aki inkább magát veszejtené el, mintsem a vitézeket. Ennek ellenére párbajoznak, Szilágyi pedig levágja Hajmási kezét csuklóban, aki ezután jámborul megemlékezik feleségéről, két kisfiáról, és átengedi a lányt, aki hozzámegy Szilágyihoz.

2.2. Forrásai

Mindössze négy ismert változatban maradt ránk,⁴ és ezek közül csak három XVII. századi. Ez alapján gondolhatnánk, hogy egy kevésbé ünnepelt, kedvelt szövegről van szó, hiszen nem maradt sok helyen nyoma, ráadásul nyomtatott változatot sem ismerünk belőle. Azonban több érv is amellett szól, hogy ne higgyünk ennek a feltételezésnek. Egyrészt az, hogy – ahogyan már fentebb megjegyeztük – rendkívül népszerű mondáról van szó, másrészt a tény, hogy sok XVI. századi szöveget ismerünk csupán néhány változathoz, és nagy valószínűséggel a teljes korpusz jelentős része elveszett, megsemmisült az évek alatt.⁵

A história megtalálható a Vasady-kódexben (XVII. század),⁶ a Csoma-kódexben (1638),⁷ a Kárász-töredékben (1628–1875),⁸ és a Kopácsi-énekeskönyvben (1822–1825).⁹

Legkorábbi fennmaradt forrását, a Vasady-kódexet ma már csak Dézsi Lajos másolatából ismerjük. Mikor ez a másolat készült, a kódex még a sepsiszentgyörgyi Székely Múzeumé volt, azóta a második világháborúban megsemmisült. Valószínűleg annak az 54 lának valamelyikében lehetett, amelyeket a Dunántúlra szállítottak, és 1945. március 29-én,

⁴ Stoll alapján létezik még egy ötödik kézirat is 1820 környékéről, amiről azonban semmi közelebbit nem tudunk. (Stoll 1231. Szilágyi és Hagymási históriájának kézírata. (1820 k.) – 4 lev. – Ismeretlen helyen. - <http://www.tankonyvtar.hu/konyvek/magyar-keziratos/magyar-keziratos-081028-17> (letöltés időpontja: 2012.03.18.)

⁵ Ez alatt főleg a ponyvanyomtatványokat értjük, és néhány énekeskönyvet, amik valamikori létezését feltételezhetjük. Pap Balázs História és ének című írásában (Pécs, kézirat, 2011.) szereplő gondolatmenete ugyanis nagyon valószínűvé teszi, hogy gyakorlatilag az egész költői termést ismerjük, és csak kevés, sehonnan sem ismert históriával kell számolnunk. Valószínűleg csak azokkal, amiket más szövegekben, tartalomjegyzékekben, vagy nótajelzésekben említenek.

⁶ STOLL Béla: *A magyar kézíratos énekeskönyvek és versgyűjtemények bibliográfiája (1542-1840)*. <http://www.tankonyvtar.hu/hu/tartalom/tkt/magyar-keziratos/index.html> (letöltés időpontja: 2012.11.24.)

⁷ Uo.

⁸ Uo.

⁹ Uo.

a zalaegerszegi állomáson egy bombatámadást követően elégték.¹⁰ A másolat jelenleg Szegeden, az Egyetemi Könyvtárban található. A kézirat több részre bontható, az elsőkben prózai szövegek, például Vergilius fordítások, a következő egy lapon későbbi bejegyzések, a második nagyobb részben (ami a 65a oldalon kezdődik) XVI. és XVII. századi vallásos énekek, és néhány világi ének szerepel. A Szilágyi-história természetesen a második részben található. Kódexbeli címe eltér a szakirodalom által emlegetett változattól, *Cantio pulchra De szilagi mihalirul et hagimasi laszlorol* felirattal kezdődik. A cím arra enged következtetni, hogy a másoló nem volt nagyon jártas a latin nyelvben, hiszen akkor nem ragozta volna kétszer a neveket, a latin de szó, és a magyar –ról rag felhasználásával. A kódexről részletes tanulmányt Dézsi Lajos írt.¹¹

A Csoma-kódex a Magyar Tudományos Akadémia kéziratárában található jelenleg is. Erről is készült másolat Jankovich Miklós jóvoltából, ez most a Magyar Nemzeti Múzeum kéziratárában van. A másolt változat valamivel bővebb, mint az eredeti. A kódex 2 számozatlan és 122 számozott levelet tartalmaz, és összesen 15 éneket. Ezekből Dézsi Lajos megfogalmazása szerint „4 széphistoria (Lévai Névtelen, Hunyadi F. Trójai historiája, Rustan császár, Szilágyi és Hajmási), 1 világhistoriás ének (Kákonyi: Astiages), 4 bibliai historia (Erdélyi Máté: Szent János, Dobai A.: Utolsó ítélet, Névtelen: Manasses és Nabugodonozor, Dézsi A.: Moises és Josue), 6 feddő és vallásos ének.”¹²

A Kárász-töredék egy mind a mai napig ismeretlen énekeskönyvnek mindössze két levelét tartalmazza. Nevét onnan kapta, hogy Varga János a Kárász család iratai között találta meg az Országos Levéltár családi anyagainak átvizsgálásakor, 1958 körül.¹³ A Szilágyi és Hajmási történeten kívül csupán két másik szöveget tartalmaz. Mindkettő *Cantio allia* címen van bejegyezve. A közvetlenül a Szilágyi-história után következő *Christus ki vagy nap és vilagh* incipitű vers szövege teljes, az ezt követő, *Miként egiptusban egy Pellikan madar* incipitű írás újfent töredékes.

A Kopácsi-énekeskönyvben szereplő verseket Csöbörös István írta le 1822-1825 között, katonáskodása idején, Olaszországban. A kézirat mára már alaposan megcsönkült, eredetileg 156 teleírt oldala volt, amiből mostanra csak 118 maradt. Azt, hogy ki téphette ki az elveszett oldalakat, nem lehet pontosan tudni. A kötet ma 60 verset tartalmaz, ebből 5 töredékes. Teljes

¹⁰ Magyar Néprajzi Lexikon, Székely Nemzeti Múzeum szócikk <http://mek.niif.hu/02100/02115/html/4-1601.html> (letöltés időpontja: 2012.03.18.)

¹¹ DÉZSI Lajos: Régi magyar verseskönyvek ismertetése II. *ItK*, 23. (1913/1.) 14-27.

¹² DÉZSI Lajos: A Csoma-kódex és a M. N. múzeumi másolata. *Magyar Könyvszemle Új folyam.* XXIV. kötet (1916/1-2.) 77-84.

¹³ VARGA János: A „Szilágyi és Hajmási” históriás ének harmadik változatának töredéke. *ItK*, 62. (1958/4.) 526-529.

formájában Katona Imre és Lábadi Károly tették közzé 1993-ban. A kiadásról Küllős Imola írt 1994-ben.¹⁴

2.3 Lehetséges hagyományozódása az ismert források tükrében

Láthatóan a Kopácsi-változat készült/másolódott le a legrégebben, mégsem különbözik annyira nagy mértékben a többi forrástól. A másik három, egymáshoz időben sokkal közelebb álló változat is jelentősen eltér egymástól. A három közül a Vasady változatát tekintjük az eredetihez legközelebb állónak (ennek magyarázata a későbbiekben olvasható majd). A Kárász-töredék, amint a neve is mutatja, töredékes – nincs meg a kézirat eleje, és így az első helyen álló Szilágyi-história eleje sem. A Csoma-kódexben a história vége hiányzik, pedig a kódexben még található néhány üres lap utána. (Ennek szövege azonban Jankovich Miklós másolata nyomán kiegészíthető.) A Kopácsi-énekeskönyv ugyan teljesnek látszik, de a továbbiakból kitűnik majd, hogy mi mégsem tekintjük annak.

A források egymáshoz való viszonyáról nem tudunk sokat mondani. Lejjebb kifejtett elgondolásainkból, kísérleteinkből kitetszik majd, hogy csak homályos elméleteink vannak arról, hogyan hagyományozódhattak egymásból. Ha szorosabban megvizsgáljuk, összehasonlítjuk a változatokat, látható, hogy néha az egyik, néha pedig a másik tűnik pontosabbnak. Ahogy korábban már többen rámutattak,¹⁵ a Vasady-kódex változata többször látszik jobbnak a másik három forrásénál, azonban még ebben is találhatunk megmagyarázhatatlan hibákat, szótagszámrontást, értelmetlenségeket. A Kopácsi-változat teljes kavarodást mutat a többihez képest, strófákat hagy el, vagy tesz más helyre, mondatokat ír át. Néha láthatóan a XIX. század nyelvi megfelelői bukkannak fel benne, máskor a források között eltelt rengeteg időt kell felelőssé tennünk az eltérésekért. Azonban mindegyikről elmondható általánosságban, hogy a verselésre nem nagyon figyeltek oda a másolók. Sokszor, néha teljesen logikátlanul rontanak szótagszámot. Ezen kívül nagyon sok mechanikusnak látszó hiba van a változatokban, de jó néhány olyan eltérés is megfigyelhető, melyeket nem lehet besorolni ebbe a kategóriába. A legtöbb helyen a Csoma-, és a Vasady-kódex áll egymás mellett, ezekben a változatokban van a legtöbb egyezés. Meglepő módon a Kárász-töredék több ponton egyezik a Kopácsi-énekeskönyvvel, mint a Csoma-kódexszel. Figyelembe véve,

¹⁴ KÜLLŐS Imola: „Egy szép dologról én emlékezem...” Csöbrös István kopácsi énekeskönyve. *ItK*, 98. (1994/5-6.) 795-798.

¹⁵ SZABÓ Z. László: A Szilágyi és Hajmási monda és tótnyelvi fordítása. *ItK*, 46. (1936/4.) 419-430.
DÉZSI Lajos jegyzetei a *Régi Magyar Költők Tárában*. (XVI. századbeli magyar költők művei. Hatodik kötet. 1560-1566. Közzéteszi: Szilády Áron – Budapest, 1912. 370-382.)

hogy a változatok vizsgálatánál a Kopácsi-énekeskönyv tévedései, szövegromlásai egy rendkívül szolgai másolót engednek feltételezni, elképzelhető, hogy egy hagyományozódási vonalra tehető a Kárász-töredékkel. Míg – bár rendkívül csábító gondolat – a Csoma-kódex és a Kárász-töredék közös forrásra való visszavezetése sajnos ingatag lábakon áll jelen pillanatban. A későbbiekben azonban még visszatérünk a hagyományozódás problémáira.

Mivel a történet valószínűleg szóbeli hagyomány útján is terjedt, eszünkbe juthat, hogy ezek a változatok esetleg hallás után, emlékezetből íródtak le. Igaz, hogy sok formai, és tartalmi egyezés van közöttük, és ezek alapján valószínűbbnek tarthatnánk az írásban való öröklődést, azonban ezek száma nem elegendő ahhoz, hogy nyugodt szívvel megcáfolhassuk a szóbeliség elméletét a források egymásból való származásának kérdésében. Teljesen kizárni főleg nem szeretnénk, azonban érdemes megjegyezni, hogy a Vasady-, és a Csoma-kódex változatai túlságosan közel állnak egymáshoz ahhoz, hogy feltételezhethetnénk, hogy mindkettő, egymástól teljesen függetlenül, szóbeliség útján került volna lejegyzésre, és mivel véleményünk szerint az ismert változatok közbeiktatható forrás nélküli, egymásból való hagyományozódása teljesen elképzelhetetlen,¹⁶ valószínűtlennek tartjuk, hogy főleg ne másolás útján keletkeztek volna a szöveg azon változatai, amelyeket ma ismerünk. Némelyik forrás – legnagyobb eshetőséggel a Csoma-kódex – szóbeliség útján való papírra vetését azonban nagyon is elképzelhetőnek tartjuk.

Egyik meggyőződésünk a fentebbi elgondolások tükrében, hogy a história jóval több forrásban szerepelt, mint amiről ma tudomásunk van. Ez már csak akkor is feltételezhető, ha figyelembe vesszük, hogy a Csoma-kódex végén találunk még néhány üres lapot, ahova minden valószínűség szerint be akarta másolni a lejegyző a história végét is, amire valamilyen okból nem került sor.

A szöveggel korábban foglalkozó tanulmányszerzők figyelmét főleg az ragadta meg, vajon ki írhatta a históriát, létező személy volt-e Szilágyi Mihály, ha igen, ki lehetett az, illetve, hogy milyen forrásból dolgozott a lejegyző, a magyar változat volt-e az első, és ezt fordították később más nyelvekre, vagy éppen fordítva. Habár például Lengyel Dénes biztosan tudni véli, hogy a história arról a Szilágyi Mihályról szól, aki Hunyadi Mátyás nagybátyja volt,¹⁷ ezekre a kérdésekre minden kétséget kizáró válaszokat még nem kaptunk. A fent megpendített, magyar forrásokon belüli hagyományozódásra senki sem tért még ki, és jelen dolgozatban nekünk sem tisztünk túlzott mélységekig elmerülni ebben a kérdésben, mint

¹⁶ A szövegváltozatok szorosabb vizsgálata vezetett erre az eredményre. A rengeteg egyezés ellenére is túl sok olyan eltérést találtunk a szövegekben, amiket nem tudunk mechanikus hibának tekinteni. Ezek a különbségek véleményünk szerint csak abból adódhatnak, hogy nem egymásból másolódtak a változatok.

¹⁷ LENGYEL Dénes: *Régi magyar mondák*, Budapest, Móra Ferenc Könyvkiadó, 1974. 285-288; 324-325

ahogy abban sem, hogyan lehet, hogy három különböző szereztetési dátumot is ismerünk a kolofonokból. A Csoma-kódex Jankovich-féle másolata 1571-ről, a Vasady 1561-ről, a Kárász-töredék 1560-ról tud. Egyiket sem tarthatjuk hitelesebbnek a másikkal, és nem is szeretnénk semmilyen tekintetben állást foglalni ebben a kérdésben, megemlíteni azonban mindenképpen érdemes ezt a jelenséget.

3. A „veszteg ülés” kifejezés

A kolofon azonban nemcsak e tekintetben érdekes. Ugyanis a Csoma-kódex Jankovich-féle másolatát kivéve mindegyik szövegben szerepel egy bizonyos „veszteg ülés” kifejezés. (Csoma-kódex: „vala ültében”) A Bibliában több helyen is megtalálható, például Jeremiás könyvében: „Alázzátok meg magatokat és üljetek veszteg, mert leesik fejetekről a ti dicsőségtek koronája.”¹⁸ Ézsaiás próféta könyvében: „Hitvány és üres Égyiptom segítsége, ezért nevezem őt nagyszájúnak, aki veszteg ül”.¹⁹ Ezdrás könyvében kétszer is szerepel: „Mihelyt e dolgot meghallottam, megszaggattam alsó- és felső ruhámat, s téptem fejem hajszálait és szakállamat, és veszteg ültem.” Illetve: „...és én veszteg ülök vala mind az estvéli áldozatig.”²⁰ A Bírák könyvében pedig: „Mondának: Keljetek fel, és menjünk fel ellenük, mert láttuk a földet, hogy ímé igen jó, és ti veszteg ültök?”²¹ Széchenyi István *Stadium*ában is olvashatjuk: „Népesedés híjárul fecseg, de veszteg ül a’ népesedést egyenesen csorbító undok elemek között.”²² Magára a szókapcsolatra van néhány rendkívül megmosolyogtató példa is a magyar irodalomban. Az egyik Miskolczi Gáspár *Egy jeles vadkert* című művében, ami 1702-ben nyomtattatott Lőcsén, és az első magyar nyelvű állattan. A szöveg így hangzik: „Innen vette volt Apelles, vagy mint némelyeknek tetszik, Fidiás a ki Venust egy tekenős békán állva szokta volt kiírni, melylyel azt akarta jelenteni, hogy a jó asszonyi állatnak mindenkor házában veszteg ülőnek kelljen lenni.”²³ Egy másik példa Virág Benedek *Magyar századok* című könyvében szerepel: „A császárhoz pedig követeket küldött, és gyalázta őtet, hogy nem volna méltó a császári nevezetre, vagy királyira, mert aggdada, s kofa, s mindenkor csak veszteg ül. A császár imígy felelt: Hitesse el magával

¹⁸ *Szent Biblia*, Kiadja a Magyarországi Református Egyház egyetemes konvertje az Evangélikus egyház a Szabad Egyházak Szövetségének közreműködésével, Budapest, 1949. Jeremiás könyve 13:18, 651.

¹⁹ Uo. Ézsaiás könyve 30:7, 612.

²⁰ Uo. Ezdrás könyve 9:3, 9:4, 443.

²¹ Uo. Bírák könyve 18:9, 243.

²² SZÉCHENYI István: *Stadium*, Lipcse, Wigand Ottó, 1833. 251.

²³ VERSÉNYI György: Miskolczi Gáspár. ItK, 16. (1906/4.) 425-446.

a' király: még ez esztendőben úgy vágom le köldökét, hogy semmie sem marad.”²⁴ Szerepel a *Rákóczi-eposz*ban is: „Ki mások ökrén szánt, panasz búzát arat,/Más kertében termett gyümölcs fogat vástat,/Jó lelkiismeret veszteg ül s nem fárad,/Avval elégszik, mit Isten neki mutat.”²⁵ Az *Antonius Constantius Mátyás királyhoz* című elégiában pedig így találjuk meg: „Mindez a nép, felséges uram, maga veszteg ül és csak/Büszke Velencze adott harczy hajókba' segélyt”²⁶ Jelenthet tétlenséget, cselekvésképtelenséget, de akár nyugodalmat, békés pihenést is, illetve a Bibliában helyenként már megjelenik a mai „maradj veszteg” kifejezéssel egyenértékű jelentése is. Látható tehát, hogy jó és rossz értelemben is használatos volt. A magyar irodalomban viszont – amint ez látszik is – túlnyomórészt negatív tartalmat jelöl. A szókapcsolat visszavezethető a latin *otium*²⁷ szóra is. Ennek eredete és többféle jelentésének változásai, használata az idők folyamán nehezen nyomon követhető. Rendkívül sok helyen említik, rendkívül sokféle értelemben.

3.1. Az antik irodalomban

Az *otium* gyökereit egészen a görögökhöz vezethetjük vissza, például Arisztotelész úgy tekintett rá mint lehetőségre erényeink fejlesztésére, hogy boldogabbak legyünk, és hasznosabb tagjai a társadalomnak. Hozzá kell tennünk azonban, hogy csak abban az esetben, ha ez a 'pihenés' intellektuális tevékenységgel telik, az általános szabadidő eltöltési módok (színház, játékok, szórakozás, fesztiválok) ugyanis távol álltak Arisztotelész ideáljától.²⁸ Látható tehát, hogy már ebben a korai időben felruházható az *otium* kétféle megítéléssel, amire a későbbiekben több példát is látunk még. A római irodalomban legegyszerűbben Ennius *Iphigeneia* című tragédiájában bukkan fel. Ekkor katonák szájából hangzik el, eredeti jelentésében ugyanis katonai értelemben volt használatos. Annyit tett mint befejezni a harcot egy csatában, letenni a fegyvert – a béke idejét. Jean-Marie Andre történész szerint ez a jelentés megmutatkozik a római naptár felosztásában is, amely tíz hónapot szentel

²⁴ VIRÁG Benedek: *Magyar századok IX. – XIII.* Nyomtatott Budán Landerer Anna betűivel, 1808-ban. 218.

²⁵ *Rákóczi-eposz* Második rész (201-272.) <http://szelence.com/kornis/masodikc.html> (letöltés időpontja: 2012.03.18.)

²⁶ HEGEDŰS István: Adattár. Egy olasz költő Mátyás királyhoz. *ItK*, 13. (1903/1.) 79-85.

²⁷ Az *otium* szóra vonatkozó kutatásaimhoz nyújtott segítségért köszönettel tartozom Szörényi Lászlónak jegyzeteiért, amik nélkül nem tudtam volna ennyiféle jelentését és használatát feltérképezni a szónak, illetve Pap Balásznak, akinek szíves közreműködése nélkül ezek a jegyzetek sosem jutottak volna el hozzám.

²⁸ Julia Conaway BONDANELLA: *Petrarch's Rereading of Otium in De vita solitaria* <http://pages.uoregon.edu/clj/BondanellaAbstract.html> (letöltés időpontja: 2012.03.18)

katonáskodásra és földművelésre, a maradék két téli hónapot, a januárt és a februárt pedig meghagyja a pihenésnek, az otiumnak.²⁹

A kifejezéssel sok más költő, író is élt az antik római irodalomban. Megtalálható például Catullus híres 51. versében is: „otium, Catulle, tibi molestum est:/otio exsultas nimiumque gestis:/otium et reges prius et beatas/perdidit urbes”.³⁰ Adamik Tamás az *Auctores Latini XV.* kötetében külön jegyzetet írt hozzá: „A tétlenség demoralizáló hatása közhely volt a hellenisztikus költészetben. Római polgár számára azonban – hacsak külső körülmények nem kényszerítették rá – egyenesen bűn. Catullus itt még a római hagyományos erkölcsi világkép kontrollját állítja szembe az őt teljesen birtokba vevő, életét teljesen kitöltő szenvedéllyel, s ugyancsak jellegzetesen római gondolkodás szerint az otium rontó hatását történelmi példákra utalva igazolja.”³¹ Látható tehát, hogy az antik római világképben, mitológiában nem helyeslendő cselekedet, sőt inkább kerülendő, és ártalmasnak bélyegzett. Ellentéte ráadásul a negotium, vagyis a munka. Vásárhelyi Szabó László is elítélő, semmittevő jelentésében hivatkozik rá *A sürgölődésről és semmittevésről* című esszéjében, amikor is ennek a henyélésnek széles körben való elterjedését a győztes pun háborúk utáni meggazdagodás következtében látja. „A Scipiók köreinek humanizmusa – a győztes Karthágó elleni háborúknak és az importált jólétnek köszönhetően – már a művelődés lehetőségét látták az otiumban – a puritánok reakciója azonban nem késett az otium graecum, a »görög lustaság« vádjával. Azok a rómaiak, akiktől távol állt a görög szellem, a szofista spekuláció, a ráérős elmélkedés, az elme illetően haszontalan játéka, görög betegséget láttak a (fizikai) semmittevésben, a ráérős életmódban. Montesquieu később éppen ezért joggal írhatta a rómaiakról, hogy »a semmittevéstől jobban tartottak, mint az ellenségtől.« Egy római esetében a semmittevés jellemhibának számított, olyan rozsdának, mely kikezdi a lélek rugóját: innen az otiosus jelentése, mint 'tétn', 'henyélő'.”³²

Hogy költőnk mégis így nyilatkozik magáról, az talán köszönhető annak, hogy az otium szónak van kevésbé elítélő jelentése is: nyugalom, pihenés, békesség. Plautus például *A kalmár* című komédiájában ezt a tanácsot adja Demiphon keresztül: „...dum igitur quom

²⁹ ANDRÉ, Jean-Marie: *L'otium dans la vie morale et intellectuelle romaine des origines à l'époque augustéenne*. Paris: Presses Universitaires de France, 1966.

³⁰ „Renyheséged tönkretesz, Ó Catullus:/ renyheségedben vagy ilyen rajongó./Renyheséged tett tönkre királyokat s dúl/ városokat már.” – *Caius Valerius Catullus összes versei*, Magyar Helikon, 1967, Devecseri Gábor fordítása, 38. VI. vers, 13-16. sor

³¹ *Auctores Latini XV.* Tankönyvkiadó, Budapest, 1987. 83.

³² VÁSÁRHELYI SZABÓ László: *In memoriam Montaigne, Esszék* (2), *A sürgölődésről és a semmittevésről* <http://www.c3.hu/~prophil/profi052/vasarhelyi.html> (letöltés időpontja: 2012.03.18)

sis iam senex, tum in otium te conloces, dum potes ames: id iam lucrumst quod vivis.”³³ Horatius az abszolút nyugalom értelemben ír róla ódát Pompeius Grosphushoz.³⁴ Költeményében a hatalom és vagyon fölé emeli a nyugalmat. Cicerónál némiképp más értelemben, de szintén pozitív felhanggal találjuk meg ezt a kifejezést. Mikor Caesar minden állásból eltávolította, felszabaduló idejét arra fordította, hogy termékenyen pihenjen.³⁵ Ekkor írta *Tusculumi beszélgetések* című művét. Hozzá kapcsolódik az otium cum dignitate kifejezés is, amit Sestiushoz szóló írásában használ először. *A szónokról* című munkájában több példát is említ, amikor férfiak az otiumot hasznos tevékenységgel töltötték, például költészettel, matematikával, filozófiával, zenével foglalkoztak, vagy gyermekeket tanítottak. Ovidius is egyértelműen ilyen értelemben utal az otiumra, mikor azt írja Tristiájában: „Carmina secessum scriptionis et otia quaerunt”.³⁶ Szent Ágoston is foglalkozott a kérdéssel, közelebbről az otium philosophandival, ami abban az elméletben teljesedik ki, hogy az élet boldogabb volt akkor, mikor az embereknek még volt ideje filozofálni. Ágoston egyenesen az elmélkedés előfeltételeként említi az otiumot.³⁷ Irodalmi nagyságához és fontosságához híven Petrarca sem maradt távol az otium eszméjétől, és az ókori alkotókhoz hasonlóan pozitívnak ítélte azt.³⁸

Az elmondottakhoz hozzátehetjük, hogy a magánéletben az otiumnak volt egy harmadik jelentése is, a közügyektől való elzárkózás, amit régen főként gazdálkodásként, vadászásként kellett értenünk, azonban értelmezhető nyugodt visszavonultsággént is. Idővel viszont a kifejezés már nem csak költők, írók lapjain jelent meg, hanem szépen lassan beszivárgott a mindennapi szóincsbe is. Ugyanis, míg a köztársaság korabeli Róma erkölcei, felfogása, és berendezkedése megkövetelte a gazdag polgárok állandó városban való tartózkodását, és részvételüket a politikai ügyekben, addig a köztársaság bukása után a császárság intézménye már nem rótt ilyen kötelezettségeket rájuk. Miután a polgárok idejükkel szabadon rendelkeztek, egyre inkább vidéki villáikban töltötték azt, teret engedve

³³ „De hogyha már megvénültél, helyezd magad jó kényelembe: szeress, amíg bírsz: tiszta haszon, amit még élsz.” – Titus Maccius Plautus *vígjátékai*/ I. kötet, Helikon kiadó, 1977, Devecseri Gábor fordítása, 514. 552-554. sor

³⁴ XVI. óda – Nyugalmat! Horatius költeményei, Seneca kiadó, Budapest, MCMXCVII (1997), Csengery János fordításai, 85.

³⁵ STROUP, Sarah Culpepper: *Catullus, Cicero, and a society of patrons: the generation of the text*. Cambridge; New York: Cambridge University Press, 2010.

³⁶ Az énekszerzés magányt és békés szabadságot kíván. (saját fordítás)

³⁷ CAVADINI, John C.: *Augustine through the ages: an encyclopedia*. Grand Rapids, Michigan: William B. Eerdmans Publishing Company, 1999.

³⁸ Julia Conaway BONDANELLA: *Petrarch's Rereading of Otium in De vita solitaria* <http://pages.uoregon.edu/clj/BondanellaAbstract.html> (letöltés időpontja: 2012.03.18)

így az „otium villa” kifejezés elterjedésének.³⁹ Könnyen előfordulhat, hogy szerzőnk csupán ezt a helyeslő felhangú megfelelőt ismerte a szóra, és így teljesen helyénvalónak tűnt fel előtte, hogy megjegyezze, „veszteg ültében” írta le a históriát.

3.2 A keresztény hagyományban

Annál is inkább, mivel keresztényi szemléletű megítélése korántsem volt ilyen elnéző. Csia Lajos *Óember és újember* című tanulmányában így utal a veszteg ülés kifejezésre: „...a tétlen, felelőtlen veszteg ülés különösen a pietisztikus, misztikus hajlandóságú keresztényeknek veszedelme”.⁴⁰ Már jóval előtte is a keresztény írók bizonyos része a restség bűnét látta az otiumban. Mások viszont arra használták fel a toposzt, hogy a mély elmélkedésen keresztül szolgálják Istent.⁴¹

Az otium kérdésének zárásaként talán érdemes hosszabban idézni Nietzsche *A vidám tudomány* című művéből. Meggyőződésünk ugyanis, hogy gondolatai a mai napig képesek érvényt szerezni magunknak, és talán ez a felfogás az, amit a legközelebb érezhetünk magunkhoz a mai világban: „...nincs már idő, sem pedig erő a szertartásokra, semmiféle körülményeskedő udvariasságra, a szellemességre a beszélgetésben, és egyáltalában semmi néven nevezendő *otium* (szabadidő – *A ford.*) nem létezik. Mert a nyereség-hajhászó élet szakadatlanul arra kényszeríti az embert, hogy szellemét egészen a kimerülésig használja ki az állandó színlelésben, ravaszkodásban vagy megelőzésben: manapság az igazi erény abban áll, ha valamit rövidebb idő alatt teszünk meg, mint más. Így aztán ritkák a megengedett becsületesség pillanatai: ilyenkor azonban az ember fáradt és nem csupán egyszerűen »hagyni« szeretné a dolgokat, hanem szeretne hosszan, kényelmesen és otrombán *kinyújtózni*. (...) Ha létezik még társasági öröm és műélvezet, akkor csak olyan, amelyet a halálra dolgoztatott rabszolgák vallanak magukénak. Ó, micsoda sorscsapás, hogy műveltek és műveletlenek egyaránt mennyire megelégedettek »örömlükben«! Micsoda sorscsapás, hogy egyre gyanúsabb lett minden örömféle! Ezentúl *a munkának* lesz egyre jobb és jobb a lelkiismerete: az örömré való hajlandóságot ezentúl »pihenési igénynek» bélyegzik és az még saját maga előtt is szégyelli önmagát. »Ennyivel tartozom az egészségemnek« – így beszélnek

³⁹ Roderick Conway MORRIS: *The pursuit of leisure and the rise of the Roman villa*
http://www.nytimes.com/2008/09/12/arts/12iht-otium.1.16069552.html?_r=1&pagewanted=all (letöltés időpontja: 2012.03.18)

⁴⁰ CSIA Lajos: *Óember és újember*
http://johir.neobase.hu/content/book/%C3%93ember_%C3%A9s_%C3%BAjember (letöltés időpontja: 2012.03.18)

⁴¹ Julia Conaway BONDANELLA: *Petrarch's Rereading of Otium in De vita solitaria*
<http://pages.uoregon.edu/clj/BondanellaAbstract.html> (letöltés időpontja: 2012.03.18)

az emberek, ha véletlenül rajtakapják őket, hogy vidéki kiránduláson vesznek részt. Hamarosan talán már oda jutunk, hogy a *vita contemplativa* (szemlélődő élet – *A ford.*) iránti hajlamunknak (vagyis a barátokkal és a gondolatokkal való közös sétának) is csak restelkedve, önmegvetéssel és rossz lelkiismerettel engedünk. – Régen viszont fordítva állt a helyzet: a munka kapta a rossz lelkiismeretet. Egy jobb származású ember *eltitkolta* a munkáját, ha a szükség munkára kényszerítette. A rabszolga olyan érzés nyomása alatt dolgozott, hogy ő valami megvetendőt tesz – magában a »cselekvésben« volt valami megvetendő. Előkelőség és becsület egyedül az *otiumban* és a *bellumban* található: így csengett az antik előítélet hangja.”⁴²

4. Tizenhét problémás strófa

A fent említett érdekességek mellett két olyan kérdésre is keressük a választ, melyet ugyan nem hagyott teljesen érintetlenül az eddigi szakirodalom, de nem is foglalkozott ezekkel a problémákkal a szerintünk őket megillető figyelemmel.

4.1 Hiányuk bizonyos forrásokban

Az első érdekesség, és egyben a legzavaróbb rész is, a Vasady-kódexben található. 17 db strófáról, egészen pontosan 51 sorról van szó, amely rész egyedül itt szerepel mint Szilágyi visszaemlékezése otthonára és bűneire, imádkozása Istenhez. Azt biztosan tudjuk, hogy a Csoma-kódexben nincsenek meg ezek a strófák, mivel az eredeti kódexben a szöveg a kérdéses hely után szakad meg. A Kárász-töredékről nem lehet ilyen biztosan nyilatkozni, mivel az sokkal később kezdődik. A Kopácsi-énekeskönyv szintén nem közli ezt a részt. Erről a témáról különböző elképzelések vannak az eddig e tárgykörben vizsgálódóknak.

Dézsi Lajos is főként a származás, szerzőség kérdését taglalja, mikor mégis röviden foglalkozik a fenti problémával, véleménye az, hogy későbbi betoldás lehet, merthogy „valamelyik másoló így akart vallásos színezetet adni az elbeszélésnek, melynek Csoma-kódexbeli szerkezete (az ellaposító betoldás elmaradása miatt) költőibbnek mondható.”⁴³ Honti János vitatkozik ezzel, szerinte „a Csoma-kódex vagy az ennek alapul szolgáló szöveg jobbízlésű másolója hagyhatta csak el ezt a részt és tette ezáltal élvezhetőbbé a

⁴² Friedrich NIETZSCHE: *A vidám tudomány*. Ford.: Romhányi Török Gábor. Szukits Könyvkiadó, 2003. 181-182.

⁴³ DÉZSI Lajos jegyzetei a *Régi Magyar Költők Tárában*. (XVI. századbeli magyar költők művei. Hatodik kötet. 1560-1566. Közzéteszi: Szilády Áron – Budapest, 1912. 370-382.)

költeményt...”⁴⁴. Látható, hogy mindketten a Csoma-kódex változatát tartják a jobbnak, fontos eltérés azonban, hogy Dézsi ezt is tartja az eredetinek, míg Honti csak egy szerkesztett – jóllehet jól megszerkesztett – változatnak tekinti.

Szabó Z. László további érvekkel támogatja meg Hontit: „a »betoldás« nem viseli magán az önálló vallásos ének jellegét; minden sora Szilágyira vonatkozik, ha meglehetősen nagy általánosságban is.”⁴⁵ Tartalmilag is megindokolja véleményét. Megmagyarázza, teljesen logikus érveléssel, miért kellett eredetileg is szerepelnie a hosszú monológnak a történetben. Szerinte ugyanis nem „valószínű, hogy a leány Szilágyinak erre a néhány szavára ment volna hozzá és szeretett volna belé; előbb talán meg kellett részletesebben ismernie az ifjú sorsát — ez meg éppen Szilágyi énekében van benne. Az előző, 12. sor ezt mondja: »Kobza kezében, keserves nótát azon veri vala.« Ez a nóta csak két sorból állana? S hogy ezt a rövid lélegzetű nótát előadja, mindjárt kobozkíséret kell hozzá? Itt valószínűleg egy hosszabb terjedelmű dalnak kellett következnie.”⁴⁶ Ennél jobban mi sem szeretnénk, és nem is tudnánk megindokolni a választ. Ezen kívül szerinte az is Honti álláspontja mellett áll, hogy a Vasady-kódex túlnyomórészt vallásos tartalmú szövegek gyűjteménye. Véleményünk szerint ez az érv inkább Dézsi malmára hajtja a vizet. Meg lehet ugyanis indokolni, ha nagyon szeretnénk, a betoldás elméletet azzal, hogy azért kellett bele ez a vallásos rész, hogy egyáltalán bekerülhessen a kódexbe, azonban szerintünk semmi esetre sem lehet érv amellett, hogy a kódex vallásossága miatt maradt ki egy másik forrásból.

Tehát arra a felvetülő kérdésre, hogy miért csak egy változatból ismerjük ezt a 17 strófát, láthattunk többféle magyarázatot is. Természetesen ehhez az is hozzátartozik, hogy a további források közül, melyek tartalmazzák a szöveget, a Kárász-töredék változata később kezdődik, mint a kérdéses rész, így lehetetlen megállapítani, benne voltak-e ezek a strófák. A Kopácsi-énekeskönyvben szintén nem szerepel ez a rész, bár ebben az esetben a hatalmas időbeli eltérés is nehezíti az összehasonlító elemzést a többi, XVII. századi forrás, és a XIX. századi Kopácsi között. Általánosságban elmondható, hogy a szakirodalom nem nagyon foglalkozik a Kopácsi-énekeskönyvvel a história kapcsán. Véleményünk szerint azonban vétek lenne kihagyni a vizsgálatból, még akkor is, ha jelentős szerepe nincs az általunk vizsgált témakörben. További bizonyíték lehet azonban például arra, hogy a históriának feltétlenül több forrásban kellett léteznie, mint amennyit ismerünk. Nem túl valószínű ugyanis, hogy ennyi éven át fennmaradt volna csupán szóbeliség útján terjedve, arról nem is

⁴⁴ HONTI János: A Szilágyi és Hajmási monda szövegtörténete. *ItK*, 40. (1930/3.) 304-321.

⁴⁵ SZABÓ Z. László: A Szilágyi és Hajmási monda és tótnyelvű fordítása. *ItK*, 46. (1936/4.) 419-430.

⁴⁶ Uo.

beszélve, hogy a rengeteg eltérés ellenére sok, a többi változatok legalább egyikével teljesen megegyező sort, strófát is találunk benne.

A fentebb említett okokból a kérdés azon részét, hogy miért csak egy változatból ismerjük a problematikus 51 sort, leszűkítenénk a Vasady-, és a Csoma-kódex vizsgálatára. Ha mindenképpen választanunk kellene a már említett vélemények között, valószínűleg Honti János és Szabó Z. László elgondolása mellett szállnánk síkra. Egyrészt azért, mert valószínűtlennek tetszik fel előttünk, hogy ha valaki betold ennyi strófát egy szövegbe, akkor azt ennyire rossz helyre tegye, míg kihagyni innen ésszerűbbnek tűnik. Másodszor a XVI. század gyakorlata sem támasztja alá egyáltalán, hogy higgyünk a magát ily mértékben önállósító másoló képének. Az anonim másolók nem voltak ennyire merészek, hiszen több gyülekezeti ének példájával is alá lehet támasztani, hogy még a hibákat is képesek voltak szolgaián továbbmásolni. Ugyanakkor ennek tükrében az sem tűnik perdöntően valószínűnek, hogy valaki egyszerűen elhagyjon 17 strófát egy költeményből, csupán azért, hogy élvezhetőbbé tegye, vagy bármilyen más megfontolásból.

Mielőtt azonban kifejtenénk további elgondolásainkat, van még egy lehetőség. Lehetséges, hogy véletlenül maradt ki a másolásból ez a rész. Számunkra sokkal tetszetősebb megoldásnak tűnik a véletlen gondolata, mint az emberi szándékosságé. Ha ezek a strófák egy verso és egy recto oldalra kerültek a másolásra használt szövegben, akkor felhasználva Vadai István *A Balassa-kódex szerkezete – Mézeskenyér és papírrepülő* c. tanulmányát,⁴⁷ kaphatunk egy máris biztosabb lábakon álló megoldást. Elképzelhető ugyanis, hogy a másoló kettőt lapozott egyszerre, és így éppen kihagyta ezt a részt. Mivel szolgai másolóról van szó, nem valószínű, hogy megkérdőjelezte volna a sorrend helyességét. Az őrszó, és az ívjelzés kérdése sem jelent megdönthetetlen problémát, hiszen nem szerepelnek minden fennmaradt kódex és gyülekezeti énekeskönyv minden egyes lapján, különösen nem a Vasady-kódexben, ahol több helyen is hiányzik az őrszó. Számunkra ez is egy elképzelhető megoldás. Mindenesetre az egyértelmű, hogy mindenképpen a Vasady változat tűnik az eredetibbnek. A fent felsorolt érveken felül az a tény is emellett szól, hogy – ahogy már utaltunk erre – ennek a szövege kevésbé romlottnak látszik.

⁴⁷ VADAI István: *A Balassa-kódex szerkezete – Mézeskenyér és papírrepülő*. *Hungarológiai Közlemények* (Újvidék). (2005/1.) 13-23.

4.2 A strófák elkeveredése

Bármi legyen is az igazság, tény, hogy egyik tanulmány szerző sem tér ki részletesen arra a nyilvánvaló dologra, a minket érdeklő másik problémára, hogy a strófák sorrendje összekeveredett. Megjegyzik, hogy ehhez kétség sem férhet, megdönthetetlen érvekkel támasztják alá, és természetesen igazuk is van. A história 5. strófája után valóban a 9 – 25.-nek kellene következnie, utána a 6 – 8.-nak, és csak ezután a 26 – 50.-nek. A 23. és 24. versszakok cseréjével is egyetértünk. A szövegnek valóban így lenne értelme, több minden is emellett szól. Ha a 25. strófa után következne a 6., akkor így nézne ki a szöveg ezen része:

„25. Hogy elvégezé Szilágyi Mihály ez szép beszédötket,
Keserves szívvel nagy óhajtással törölgeti szömét,
Sok könyhullási megvizesíték az ű keszkenőjét.

6. Azért akkoron császár leánya kikönyöklött vala,
Palota ablakáról ő ohajtását leány hallja vala,
Ű termetire az Szilágyinak fölgörjedett vala.”

Ezen a ponton megjegyzendő, hogy a 6. strófánál a Vasady-kódex változatát tartjuk a legmegfelelőbbnek, ebben ugyanis így szerepel az utolsó sor: „Ű termefzetin az fzilaginak fölgoriedot uala”. Márpedig hihetőbbnek tűnik, hogy valaki egy másik ember természetére gerjedjen fel, főleg ha beillesztjük ide a kérdéses részt, amiből meg is ismerheti kissé Szilágyiét a lány. A mindkét strófában megjelenő óhajtás szó is mutatja, hogy egymás után kellene következniük. Ráadásul a két versszak, melyet a monológ szétszakít még egyértelműbben mutatja a helyes sorrendet:

„8. Te vitéz úrfi! ha fölfogadnád te igaz hitödre,
Hogy el-kivinnél Magyarországbán, te lakó földedben,
És feleségül magadnak vennél, én felelnék erre!

26. Téögöd rövidnap kimentenélek atyám tömlöcéből,
Valahogy lenne, kimentenélek az tömlök kénjából,
Csak hogy fogadd föl, vitéz, énnéköm te igaz hitödre.”

Ezzel tehát egyáltalán nem szeretnénk vitatkozni, csupán arra mutatnánk rá, hogy eddig senki sem próbált magyarázatot találni a miértre.

Van azonban egy az eddigi elképzeléseknél elfogadhatóbbnak látszó és jelen esetben még tetszetősebb lehetőség is, ami ráadásul egyszerre oldhatja meg mindkét felvetülő problémánkat. Megmagyarázhatja, miért hiányzik némely forrásból ez a 17 strófa, és talán azt is, hogy miért vannak rossz helyen az egyetlen kódexben, ahol bizonyíthatóan fellelhetők.

5. Egyelőre nem ismert, nyomtatott forrás feltételezése

Véleményünk szerint a szöveg létezett nyomtatott formában is. Több érv is szól emellett. Ezekhez tartozik például a történet gyakori felbukkanása monda formájában. A Magyar Néprajzi Lexikon szerint: „A monda alapképlete, amely szerint a rabszabadító fejedelemlány a kiszabadítottakhoz szegődve azok körében talál férjet és új otthont, a középkor második felében Európa nyugati és déli népeinél rendkívül elterjedt.”⁴⁸ Elég valószínűtlen, hogy egy ennyire felkapott témát csupán kézzel terjesszenek abban a korban, amikor a nyomtatás már általános gyakorlatnak nevezhető.

A forrásokban szereplő többi szöveg vizsgálatánál is szembeszökő, hogy legnagyobb részük létezik nyomtatott változatban is. A Csoma-kódex 13 verse közül mindössze 3-nak nem ismerjük nyomtatott forrását. Az egyik természetesen a Szilágyi-história. A másik kettő (*Könyörgés – Járulok elődben, szerelmes Jézusom*⁴⁹; *Rusztán császár históriája – Emlékezzünk, én uraim, régen lett dologról*⁵⁰) pedig csak a Csoma-kódexben szerepel, nem ismerjük sem másik kéziratos, sem nyomtatott forrásukat. A Kárász-töredékből ismert három vers közül a repertórium csak kettővel foglalkozik, így a vizsgált histórián kívül csak az egyik versnek (*Esti hymnus – Krisztus, ki vagy nap és világ, és éjnek*⁵¹) tudunk még négy másik kéziratos forrásáról (Eperjesi-graduál, Döbrentei-kódex, Thewrewk-kódex, Lobkowitz-kódex), és arról, hogy többször is ki volt nyomtatva (Bártfa, 1593; Bártfa, 1602-1614). A Vasady-kódex 27 szövege közül a Szilágyin kívül csupán egynek (*Cantio optima – Siralmas énnékem tetőled megválnom*⁵²) nem tudunk nyomtatott változatáról, és ezt nem ismerjük egyetlen másik kéziratból sem. Pap Balázs meggyőződése is alátámaszthatja a nyomtatott forrás valószínűségét. „E sémák azt igyekeztek nagy vonalakban megmutatni, hogy kevés – egyéb szempontból sem tipikus – kivételtől eltekintve a 16. századi versek esetében, ha kéziratokról beszélünk, olyan kéziratok kerülnek szóba, melyeket nyomtatványokról készítettek (kézirat₂).”⁵³

⁴⁸ Magyar Néprajzi Lexikon, Szilágyi és Hagymási (Hajmási) szócikk, <http://mek.niif.hu/02100/02115/html/5-76.html> (letöltés időpontja: 2012.03.18.)

⁴⁹ <http://rpha.elte.hu/rpha/id/0633> (letöltés időpontja: 2012.03.18.)

⁵⁰ <http://rpha.elte.hu/rpha/id/0373> (letöltés időpontja: 2012.03.18.)

⁵¹ <http://rpha.elte.hu/rpha/id/0801> (letöltés időpontja: 2012.03.18.)

⁵² <http://rpha.elte.hu/rpha/id/1233> (letöltés időpontja: 2012.03.18.)

⁵³ PAP Balázs: *História és ének*, kézirat, Pécs, 2012.

5.1 A hiány lehetséges magyarázatai

Kezdjük az első kérdéssel, tehát a strófák hiányával. A nyomtatás feltételezése Vadai István ötletéhez hasonló, kézenfekvő magyarázatot kínál. Ha a história, amint feltételezzük, ki volt nyomtatva, akkor ez a 17 strófa könnyedén kerülhetett egy ívfüzetre egy 8° hajtású nyomtatványban (4; 4,5 strófát feltételezve egy oldalon), ami kiszakadhatott a fűzés után, vagy elkallódhatott bármikor később, és ily módon a szöveg kerülhetett immár csonkán egy másoló kezébe. Olyan ez, mintha egy nem spirálos füzetből kitépnénk a középső lapokat. Azokon voltak a strófák, így elvesztek, ha kiszakadt az az ív. Még ha a másolónak fel is tűnt, hogy nem sorrendben követik egymást az ívjelzések, nem valószínű, hogy túlzott jelentőséget tulajdonított volna neki, mint ahogy az sem biztos, hogy volt egyáltalán ívjelzés. A szöveget természetesen nyomtathatták 4° hajtású kötetbe is, annál is inkább, mivel „a magyar nyelvű énekeskönyvek 1561-ig nyolcadrét, utána a XVII. század elejéig negyedré, később pedig egy ideig tizenkettédrét alakban hagyták el a sajtót.”⁵⁴ A 4° méretű, ismert gyűjtemények tükrében ekkor valószínűleg egy lapra, egy verso és egy recto oldalra került a problémás 17 strófa. Egy lap még könnyebben kiszakadhat egy könyvből. A történet mindkét esetben teljesen összesimul, így hát a másolónak indoka sem volt, hogy azt feltételezze, hiányzik innen valami.

Ezek a lehetőségek kívül esetleg – amint azt feljebb már említettük – még az is elképzelhető, hogy hallás után íródott le valamelyik változat. Itt elsősorban a Csoma-kódex által használt forrásra gondolunk, ugyanis ez is egy lehetséges magyarázat arra, miért hiányzik ebből ez a 17 strófa. Ha emlékezetből írták le, akkor nem nehéz elképzelni, hogy elfelejtette ezt a részt a lejegyző, hiszen szorosan nem kapcsolódik a történethez, sokkal egyszerűbb csak az izgalmasabb, mesésebb részeket megjegyezni, és aztán felelevenítve leírni, mint ezt a hosszú imádságos részt, ami valóban nem tartozik túlzott mértékben az eseményekhez, még akkor sem, ha feltételezzük, hogy a megfelelő helyen hangzott el. Hasonló helyzetet láthatunk a *Pajkos ének*⁵⁵ esetében is, amiben még egyértelműbben látszanak a szóbeliség nyomai. Esetleg ebben is azt írta le a lejegyző, amire emlékezett, és a mi szövegünk esetében is, csak épp szerencsénkre számunkra ésszerűbb, követhetőbb lett a végeredmény.

⁵⁴ BORSA Gedeon: *A régi nyomtatványok mérete*. http://mek.niif.hu/03300/03301/html/bgkvti_4/bgki0414.htm (letöltés időpontja: 2012.11.25.)

⁵⁵ *Pajkos ének*, <http://www.tankonyvtar.hu/hu/tartalom/tkt/fanchali-job-kodex/ch02s34.html> (letöltés időpontja: 2012.11.25.)

5.2 A strófák elkeveredésének lehetséges magyarázatai

A második problémára, a strófák elkeveredésének kérdésére is vannak lehetséges magyarázatok. Elképzelhető, hogy rosszul számozták be az ívfüzeteket, és ezért rosszul kötötték be, de az is feltételezhető, hogy rosszul nyomtatták ki a szöveget az ívre, így amikor összehajtogatták, elkeveredtek a strófák. A lapok is követhették egymást rossz sorrendben, ha egy nem annyira hozzáértő szedő felügyelte a kilövést, vagyis az ívek elrendezését úgy, hogy azok egymásba illesztése után az oldalak lapozáskor egymás után következzenek.⁵⁶

Visszatérve a mi vizsgálatunkra, elsőre talán a kiszakadt ívfüzet, vagy lap rossz helyre visszaillesztése, vagy a jól kinyomtatott ív rosszul való hajtogatása is lehetséges megoldásnak tűnhet, jelenleg azonban nem vagyunk biztosak ennek a feltételezésnek a helyességében. Eddigi kísérleteink során, hogy rekonstruáljuk, hogyan is nézhetett ki az eredeti ívfüzet, és ebből hogyan keveredhettek el a strófák, arra jutottunk, hogy ahhoz, hogy működjön az elképzelés, és rossz helyre legyen behajtogatva ez a 17 strófa, arra lenne szükség, hogy oldalhiány legyen az 5. és 6. illetve a 8. és 26. strófák között, hozzáátéve, hogy a 6.-7.-8. strófáknak természetesen egy oldalra kell kerülniük. Ez azt jelenti, hogy amíg akár az 5. és 6. strófa egy lapon (tehát egy verso és egy recto oldalon) szerepel, akár a 8. és 26. ugyanígy, addig nem látjuk lehetségesnek a problémás strófák helyreillesztését. Vizsgálatunk során csupán egy megoldás jutott eszünkbe, ami azonban nagyon ritka, és nem tartjuk meggyőző érvenek. Ez a megoldás az a helyzet lenne, ha az 5. strófa egy verso oldalon, így a 6.-7.-8.-ak egy recton szerepelnének, majd a következő verso oldal üresen maradna, és az azután jövő recto oldalra kerülnének a 26.-27. stb. strófák. Ebben az esetben mind a hajtogatás, mind a lapkiesés tökéletes megoldáshoz jutna, és működne az elmélet mindegyik esetben.

Táblázatszerűen szemléltetve, körülbelül ilyen elosztású lapokra lenne szükségünk, kiegészítve az írást nem tartalmazó oldallal. A szöveg a szerintünk eredeti strófasorrendben így nézne ki (meghagyva a most ismert számozást):

⁵⁶ Kilövés.. <http://nestpressnyomda.hu/nyomda-szotar/138-kiloves.html>
(letöltés időpontja: 2012.11.26.)

1v	cím	1	2	3	4	5
2r	9	10	11	12		
2v	13	14	15	16		
3r	17	18	19	20		
3v	21	22	23	24	25	
4r	6	7	8			
4v						
5r	26	27	28	29	30	
5v	31	32	33	34		
6r	35	36	37	38		
6v	39	40	41	42		
7r	43	44	45			
7v	46	47	48	49	50	

Ilyen üres lapot funkció nélkül azonban alig találunk az ismert korpuszban. Bornemisza Péter *Énekek három rendbe*⁵⁷ című kötetében vannak üres lapok, de azoknak van feladata, méghozzá, hogy a különböző részeket egymástól elkülönítsék. Jelenleg a Döbrentei-kódex 7. verso lapjáról tudjuk, hogy teljesen üres, a Fanchali Jób-kódex 5. oldalán csupán két sor latin nyelvű szöveg szerepel, a 133. és 134. oldalán pedig semmi, ezen kívül a Csoma-kódex legelejéről ismerünk még egy üres lapot, illetve egy másik lapjáról tudunk, amin az írás fele ki van húzva (a 102. oldal), de ez nyilvánvalóan nem teljesen üres. A szöveget egyáltalán nem tartalmazó lapok pedig verset nem szakítanak meg. Természetesen elképzelhető, hogy a másoló később vette észre, hogy rossz szöveget kezdett el írni, és azt kihúzva a következő oldalon folytatta a másolást, ami jelen esetben teljesen megfelelne nekünk, de mivel rendkívül kevés példa áll rendelkezésünkre e tekintetben, kénytelenek vagyunk skeptikusan állni ehhez a kérdéshez.

Megoldható a probléma azonban egy nem ilyen tetszetős, de némiképp talán stabilabb lábakon álló elképzeléssel, amennyiben újra visszanyúlunk a szóbeliséghez. Lehetséges ugyanis, hogy jobb emlékezetű lejegyzőt feltételezünk, mint a fentebbi esetben, aki meg tudta jegyezni ezt a hosszú, kissé szövegből kiugró részt is, azonban rossz helyen. Emlékezetében bízva leírta a históriát, csak hogy rossz sorrendben követték egymást a strófák, és később aztán így öröklődött tovább.

⁵⁷ BORNEMISZA Péter: *Énekek három rendbe*, Detrekő, 1582. RMNy 513.
http://www.arcanum.hu/oszk/lpext.dll/eRMK/1f0f/2167/2445#JD_RMNY0513 (letöltés időpontja: 2012.03.18)

Hogy még jobban megpróbáljuk alátámasztani fenti gondolatainkat, Vadai István módszere⁵⁸ alapján megkíséreltük táblázatszerűen rekonstruálni, hogyan nézhetek ki a Vasady-kódex lapjai. Dézsi Lajos másolata alapján a strófák a következőképpen helyezkedtek el (az első oszlopban az oldalak jelzése található, az egyes sorokban az azon az oldalon szereplő számozott strófák):

106 a	cím	1	2			
106 b	3	4	5	6	7	8
107 a	9	10	11	12	13	14
107 b	15	16	17	18	19	20
108 a	21	22	23	24		
108 b	25	26	27	28	29	
109 a	30	31	32	33		
109 b	34	35	36	37		
110 a	38	39	40	41		
110 b	42	43	44	45	46	
111 a	47	48	49	50		

Az általunk helyesnek gondolt sorrendet alapul véve, az egyes oldalon szereplő strófák mennyiségét meghagyva, csupán felcserélve a szerintünk odaillővel, ezt a táblázatot kapjuk:

106 a	cím	1	2			
106 b	3	4	5	9	10	11
107 a	12	13	14	15	16	17
107 b	18	19	20	21	22	23
108 a	24	25	6	7		
108 b	8	26	27	28	29	
109 a	30	31	32	33		
109 b	34	35	36	37		
110 a	38	39	40	41		
110 b	42	43	44	45	46	
111 a	47	48	49	50		

A narancssárgával kiszínezett mezők azt a 17 strófát jelölik, amelyek nagy valószínűség szerint rossz helyen szerepelnek az első táblázatban. A zöld mezők az áthelyezés miatt szintén más helyre kerülő részek. Mivel a strófák mozgásához arra lenne szükségünk, hogy 4 oldalon szerepeljen ez a 17 darab, illetve, hogy az 5. strófa zárja az egyik oldalt, ebben a formában, ezzel az elosztással a probléma megoldhatatlannak látszik. Ha a Vasady-kódex beosztását vesszük alapul, akkor a legvalószínűbb megoldásnak a szóbeliséget látjuk. Meg

⁵⁸ VADAI István: A Balassa-kódex szerkezete – Mézeskenyér és papírrepülő. *Hungarológiai Közlemények* (Újvidék). (2005/1.) 13-23.

kell jegyeznünk azonban, hogy rendkívül furcsának találjuk a strófák mennyiségének ily mértékű ingadozását az egyes oldalakon. Azt nem tudjuk, hogy a Dézsi által 106/a jelzettel ellátott oldalon hány strófa előzhette meg a feltüntetett kettőt, mivel több információt erről az oldalról nem találtunk, azt viszont nem hisszük, hogy csupán a cím és két strófa elfoglalna egy akkora oldalt, amilyen méretűre később hat strófa is ráfér. Erre csupán abban az esetben találhatunk példát, ha a szöveg mellé kotta is van mellékelve, mint például a *Hoffgreff-énekeskönyvben*⁵⁹ több helyen. Azt is érdekesnek találtuk, hogy három egymást követő oldalon hat strófa található, majd négyes-ötös oldalakra vált a szöveg. Sem következetességet, sem valamilyen mintát követő változatosságot nem látunk ebben az elrendezésben. A kódexben szereplő többi vers közül a két soros strófás költeményeknél 7-8 strófa is kerülhet egy lapra, a négy sorosaknál az oldalankénti négy darab az általános. Ez alapján a mi három soros strófáinknak ötös-hatos elosztásban kellene szerepelniük, mégis a legtöbbször négyet találunk egy oldalon.

5.3 A Vasady-kódex problematikája

Annak ellenére, hogy – amint fentebb láthattuk – könnyen lehet, hogy a vers ki volt nyomtatva, az is elképzelhető, hogy a strófák elkeveredése kérdésének megoldása ennél sokkal egyszerűbb. A Vasady-kódexnek ugyanis nem ez az egyetlen problematikus szövege. Sőt, elmondható, hogy a kódex nagy része rontott szöveget tartalmaz. Szinte nincs olyan bejegyzés, amely ne volna töredékes, vagy eltérő a más változatokban megtalálható verzióktól. Meggyőződésünk, hogy a hiba mindenképpen a mi kódexünkben van, mivel sokkal valószínűbb, hogy ebben az egy forrásban vannak rosszabb változatú írások, mint hogy 4-5 másikban, ráadásul az általános eltérés a legtöbb esetben többlet, plusz strófák. A 85a–86a jelzetű lapokon például egy Miatyánk-ének található, amely Szegedi Gergely 1569-es énekeskönyvében csak 10 strófából áll, az itt látható 11-el szemben, mivel (Dézsi szerint) vagy elhagyta valaki azt az egy versszakot, vagy esetleg később írta hozzá. Szintén Dézsi jegyzi meg azt is, hogy a 37–38 levél között egy levél hiányzik, az 50 és 51 levél között is ki van szakítva egy, illetve, hogy a lapok hibásan vannak kötve a 71b lap után. Dézsi szerint itt a 79, 73–78, 72, 80. lapoknak kellene következniük, ebben a sorrendben.⁶⁰ Elképzelhető és érdemes belegondolni, hogy talán a mi históriánk esetében sem azért van az elkeveredés, mert

⁵⁹ *Hoffgreff-énekeskönyv*, Kolozsvár. RMNy 108.

http://www.arcanum.hu/oszk/lpext.dll/eRMK/1f0f/2167/2211#JD_RMNY0108 (letöltés időpontja: 2012.03.18)

⁶⁰ DÉZSI Lajos: Régi magyar verseskönyvek ismertetése II. *ItK*, 23. (1913/1.) 14-27.

az ívfüzetet rosszul hajtogatták, vagy rosszul nyomtatták, hanem egyszerűen maga a kódex hibás és rontott munka. Mivel az eredeti megsemmisült, Dézsi pedig nem szóról-szóra másolta le, nem közölt belőle minden éneket (valószínűleg azért, mert ezek más forrásokban is fennmaradtak), így nehéz arra vonatkozó állításokat tenni, vajon miként állt össze ez a gyűjtemény.

Az első dolog, ami eszünkbe juthat, az a megejtő gondolat, hogy a kódex bejegyzéseit eredetileg szépen, sorrendben váltva egymást másolták le az összeállítói, így tehát jelenlegi romlott állapotát bizonyos lapok kiszakadásának, és rossz helyre való visszaillesztésüknek köszönhetjük.

A kódex első másolója elkezd lejegyezni a *Metamorphosest* az elején, eljut a 201. sorig, majd 16 beékelődött lappal később folytatja a 202. sortól a 330-ig, ezután megint kimarad hat oldal, és újra folytatódik a szöveg 331-től 394-ig. A megszakító szövegek elégiák *A szerelem művészetéből*, és ehhez tartozó *Argumentumok*. Valószínűtlen, hogy valaki ilyen, ez esetben teljesen oda nem illő megszakításokkal (hiszen hiába azonos a szerző, a két műnek nincs szorosabb köze egymáshoz) folyton megakasszon egy szöveget, illetve az is, hogy ilyen rövid időközönként lejegyzőt váltson a kódex, és felváltva írjanak bele. A *Metamorphoses* idézett 354 sora eredetileg minden bizonnyal rendben követte egymást, a bizonyos sorszámú szöveg magyar fordításával. Mivel ebben az időben kétnyelvű könyvekről még nem beszélhetünk, teljesen érthető és követendő eljárás rövidebb időközönként megadni az idézett idegen nyelvű szöveg magyar fordítását, és ezzel több ember számára élvezhetővé tenni azt. Látható az is, hogy a közbeékelődött lapok száma minden esetben páros, tehát könnyen kiszakítható, vagy beilleszthető minden nagyobb feltűnés nélkül. (A *Metamorphoses* 46. és 47. sora között találunk egy *Argumentumot* és a *Responsio Apollinis* című vers egy részének másolatát. Dézsi erre nem tér ki részletesebben, de mivel a szöveg 15 soros, könnyen lehet, hogy egy lapon szerepel, ami szintén lehetett később beillesztve ide véletlenül.) Az *Átváltozások* a 394. sornál megszakad, ennek már a magyar fordítása sem készült el – ennél a pontnál feltételezhetjük egy másoló kéz elvesztését, vagy akár a másolt szöveg elvesztését. A közbeékelte *Argumentumok* és *A szerelem művészetéből* kiemelt elégiák is mutatnak bizonyos sorrendszerűséget, legalábbis felállítható egy lehetséges sorrendjük. Ezután a *Hősnők leveleiből* kapunk egy heroida-részletet szintén magyar fordítással. Iskolai ujjgyakorlatnak is gondolhatnánk eddig a gyűjteményt. Ha megváltoztatnánk az eddig említett lapok sorrendjét, egy egymást értelemszerűen követő szövegeket tartalmazó könyvet kapnánk. Ezek után Vergilius *Aeneiséből* kapunk 24 sornyi részletet, majd egy rövid latin szöveg következik, ami után bizonyíthatóan hiányoznak lapok. Újra visszatér a fent említett heroida, és az elveszett

lapokon szerepelt sorok hiánya után folytatódik két lapon át, miután megint az *Aeneis*ből olvashatunk részletet. Ezek után egy lapnyi latin idézetet, majd 44 lapnyi katekizmust találunk, amivel le is zárul a kódex prózai része. Kissé összefoglalva az eddigieket tehát elmondhatjuk, hogy kis munkával a kódex jelenleg össze-vissza elhelyezkedő lapjai egy egységes gyűjteménnyé lehetnének összeállítva. Olyan, mintha iskolai feladatként valaki bizonyos híres latin szövegek tartalmát foglalta volna össze magyar prózai formában. A lapok azonban elkeveredtek, kiszakadásuk után rossz helyre lettek visszaillesztve, így megszakították az eredeti sorrendet, és egy érthetetlen gyűjteményt hagytak maguk mögött.

Dézsi szerint ezek után következik a kódex verses része, mi azonban elképzelhetőnek tartjuk, hogy nem itt kéne meghúzni a határt. Dézsi rámutat, hogy a Catechismus lejegyzője megegyezik az énekek egyik lejegyzőjével. Annak tükrében pedig, hogy ezek egymás után következnek, úgy gondoljuk, a kódex azelőtt cserélt gazdát, mielőtt belemásolták volna a Catechismust, és ezért megváltoztatnánk a gyűjtemény felosztását, előre téve a második rész határát, mivel fontosabbnak tartjuk (már amennyire ez lehetséges) másoló kezek szerint felosztani a kódexet, semmint prózai és verses részre bontani. Így természetesen több részt különítenénk el, bár meg kell jegyezni, hogy a latin nyelvű szövegek esetében sokkal könnyebb dolgunk van. Az énekek leírásánál Dézsi nem jelzi minden esetben, melyik kéz másolta be az adott szöveget. Ha a kódex egészét nézzük, legalább hat másolót kell feltételeznünk, ezzel együtt pedig hat külön részt. Mivel azonban nem rendelkezünk elegendő információval azzal kapcsolatban, melyik lejegyzőhöz melyik és egyáltalán hány szöveg köthető, a következőkben kénytelenek vagyunk továbbra is a prózai és verses felosztásra utalni vizsgálatunkban.

A 65a lapon egy tulipán rajza található, és az Ex Libris Petrus Kassay felirat, oldalt pedig az Ex Patria Boronnyai, ami valószínűleg későbbi bejegyzés erre a lapra. Ezek után vallásos énekek következnek, általában hangjegyvonalak közé írva, helyenként pedig latin idézetek a lapokon, más kéz írásával. Dézsi nem egyértelműsíti minden esetben, melyik kéz kihez tartozhat, illetve azt sem, megjelent-e már korábban is az az írásforma. A 69a-70a lapokon már megtalálhatjuk Mindszenti Ferenc nevét, a szövegek pedig eltérést mutatnak más forrásbeli változataikhoz képest – csonkák, vagy épp plusz strófával rendelkeznek. A 71b lap után említi Dézsi a már fentebb megjegyzett rossz kötési sorrendet, amikor láthatóan elhibázott rendben követik egymást a lapok. Természetesen szerintünk nem ez az első ilyen hely. Ezek után többé-kevésbé rendben követik egymást az vallásos témájú énekek, amiknek általában más forrásuk is fel van tüntetve. A 86a-86b laptól mintha Mindszenti Máté vette volna át a másolást. Az első világi témájú ének a mi históriánk a 106a-111a lapokon. Ezután

újra szinte kizárólag vallásos tárgyú énekeket találunk, kivétel talán az *Adj már csendességet* egy változata, és a csak a Vasady-kódexből ismert *Siralmas énnékem tetőled megválnom* című ének. A 116a lapon megint feltűnik Petrus Barannai neve, de az ő írása nem egyezik meg a bemásolóéval. Ezután már nem kapunk elég információt arról, melyik kéz jegyezte be a verseket, vagy épp kinek a tulajdonában lehetett a gyűjtemény a másolás idején. A kódex megszakad a 124b lapon. A benne szereplő énekek nem mutatnak olyan egyértelmű egységet, mint a prózai bejegyzések, hiszen nem egy nagyobb anyag szerteszakadt darabjai, hanem önálló írások, és nyilvánvalóan rövidségükből is adódóan a legtöbb esetben nem lehetünk biztosak abban, elkeveredtek-e a lapok, volt-e valamilyen kompozíciója az egyes tulajdonosainak. Kivételek ezek alól természetesen azok a lapok, ahol a szövegből egyértelműen kimutatható, hogy elkeveredtek az oldalak. A néha felbukkanó névbejegyzésekből szintén kiindulhatunk, és tehetjük ezeket a lapokat egymás mellé, bár amint azt előbb említettük, a kódex verses része jelenlegi állapotában sem tűnik annyira zavarosnak, mint a latin nyelvű bejegyzéseknél, hiszen az efféle zavarosságot sokkal nehezebb versek alapján megítélni, mint az egyértelműen összetartozó prózai részek kapcsán.

A fentiekén kívül azt is meg kell említenünk, hogy a kódex hosszú éveken át bővült és alakult, találhatunk benne 1613–1615-ös évszámot, és 1677-ből való bejegyzést is. Ennek tükrében nem zárhatjuk ki, hogy eközben a már szereplő versek közül esetleg valaki kihúzott valamit, vagy igazított benne. Főleg azért nem, mert a 38a lapon szereplő prózai részek lejegyzését 1624 körülre kell datálnunk, és bár nem egyértelmű, hogy a másolás idejére vonatkozik-e, a 88b és 90b lapokon az 1613–1615-ös évszám szerepel.⁶¹ Ha ezt a bejegyzés időpontjának feltételezzük, egyértelmű, miért gondolhatunk tudatos szerkesztésre, illetve a korábbi változat igazítására. Bár ezzel látszólag szembehelyezkedünk a „szolgai másoló” elmélettel, ki kell emelnünk, hogy alakulása szempontjából ez a kódex különlegesnek és egyedülállónak látszik. Más gyűjteményeken is láthatjuk több másoló munkájának nyomait, de ilyen mértékű és gyakoriságú tévedésekről és változtatásokról nem tudunk. Az eredeti példány megvizsgálása nélkül – ami lehetetlen – nem tudhatjuk biztosan, mi okozhatta a lapok/strófák sorrendjének összekuszálódását. Figyelmetlenség, technikai okok ugyanúgy lehettek, mint hogy már maga a forrásszöveg rontott volt. Azonban talán mégis érdekesebb itt a kódex kusza keletkezését, a másolókat okolni a hibákért, mivel az egész gyűjtemény esetében, általánosan beszélhetünk szövegromlásról, ráadásul ha a forrásait tekintenénk rontottnak, akkor több korábbi gyűjteményben is rosszul feljegyezve kellene feltételeznünk az

⁶¹ Uo.

énekeket, valamint a későbbiek közül valószínűleg nem csak a Vasady-kódexben szerepelnének ilyen formában. Ez az elmélet ugyanakkor kevésbé teszi valószínűvé, hogy bármely későbbi gyűjtemény a Vasady-kódex szövegét vette volna lapul, bár egyértelműen kizárni természetesen nem lehet ezt a lehetőséget sem.

Viszont ha nem a Vasady-kódex forrásait hibáztatjuk, akkor a másolókat kell okolnunk a szövegromlás kérdésében. Ők azonban többen vannak, néha sok év különbséggel tűnnek fel a kódex lapjain, valószínűtlen tehát, hogy mindannyian figyelmetlenek lettek volna, vagy minden esetben technikai (mézeskenyeres, stb.) probléma lépett volna fel. Ha egy személy jegyezte volna le, elképzelhető lenne, hogy tiszteletlenül bánt a szövegekkel, és saját szórakozására, magánhasználatra megváltoztatta őket, de nem egy lejegyzőnk van. Az összes másolónkról pedig nem lehet feltételezni a szándékos (bármilyen szempontból) történő változtatásokat; el kell mozdulnunk tehát a technikai problémák felé. A kódex hányattatott sorsából kiindulva a laphiányok, hiányzó ívek megmagyarázhatóak bármely, korábban már elővezetett elmélettel (könnyen lehet, hogy azért nem sorrendben követik egymást, mert a kiszakadt lapokat egyszerűen rosszul fűzték vissza), a szövegekbe betoldott többletstrófák jelenlétét viszont semmiképp nem magyarázhatjuk ilyen módon.

Összegezve tehát úgy gondoljuk, hogy a kódex első része (aminél úgy hisszük, létre lehetne hozni egy valamivel rendezettebb sorrendet, és aminek határát mi a Catechismus elé helyeznénk), nem ugyanazon személyek birtokában volt, mint a verses bejegyzések, tehát nem feltételezünk szorosabb kapcsolatot a két rész másolói között. Sőt, azt sem tartjuk lehetetlennek, hogy eredetileg ez a két rész nem is tartozott össze, csak később fűzték egybe valamilyen oknál fogva. A prózai részről biztosat nem tudunk mondani, de a verses részben legalább négy másolót kell feltételeznünk, és legalább két családot, akiknek a kódex egy időben a birtokában volt. Helyreállítani valószínűleg sosem sikerül majd ezt a gyűjteményt, azonban feltételezhetjük, hogy valaha jóval egységesebb és érthetőbb sorrendben követték egymást a benne szereplő szövegek, ezért hányattatott sorsát tesszük felelőssé mostani állapotáért.

6. Újabb hagyományozódási hipotézisek a nyomtatás tükrében

Visszatérve az öröklődés és a nyomtatás kérdésére, ha egy pillanatra elszakadunk a szóbeliség lehetőségétől, és attól függetlenül próbáljuk megállapítani a hagyományozódás sorrendjét, akkor a korábban kifejtett elgondolásaink tükrében, illetve a Csoma-kódex többtől

eltérő kolofonja miatt úgy gondoljuk, a história megírása után nem sokkal akár nyomdába kerülhetett, és a Vasady-kódexbe már egy nyomtatvány alapján másolódhatott bele. Ekkor még valószínűleg a teljes szöveggel van dolgunk. Feltételezésünk szerint ezután készíthettek egy újabb nyomtatott változatot, amiből a fent elképzelt módok valamelyikén elveszett a kérdéses 51 sor. Lehetségesnek tartjuk, hogy egy ilyen (valószínűleg ponyva) nyomtatványból másolták be mind a Csoma-kódexbe, mind a Kárász-töredékbe a szöveget. Azonban természetesen nem ugyanabból, mivel ehhez az elképzeléshez túl sok az eltérés a két változat között. A Kárász-töredék akár másolódhatott magából a Vasady-kódexből is, mivel nem tudhatjuk biztosan, szerepelt-e benne ez az 51 sor, ráadásul sok helyen egyeznek is egymással. A Csoma-kolofon eltérése magyarázható a *vala* szó gyakori használatával, könnyen lehet, hogy a másoló meg sem nagyon nézte a szöveget – látta a kezdő *v* betűt, és úgy gondolta, nyilván „szörzé *vala*” van odaírva, ahogy az használatos volt a korban.

Mivel azonban számunkra a szóbeliség a jelen pillanatban legelfogadhatóbb elképzelés, az egymásból való származás kérdéséből mégsem szeretnénk kizárni ezt a fajta hagyományozódást. Ebben az esetben feltételezhetjük, hogy a Vasady-kódex alapján készült másolat előadva, szóban is terjedhetett, és így kerülhetett bele a Csoma-kódexbe. Ekkor is kapunk szerintünk hihető magyarázatot a kolofon eltérésére, hiszen még mindig rendkívül elterjedt a *vala* szavas szerkezet. A Kárász-töredék kérdése itt érdekesebbé válik. Mivel olyan nagy mértékben eltér a Csoma-kódextól, nem tudjuk azt hinni, hogy abból másolták be a kéziratba, azonban ugyanazt az utat bejárhatta, mint a Csoma-kódex. Mégis ennél a forrásnál inkább meg szeretnénk maradni a ponyvanyomtatvány felhasználásának hipotézisénel.

7. Összegzés

Szeretnénk egy kicsit rendszerezni az eddigi tapasztalatainkat, hiszen a vizsgálat során nyilvánvalóvá vált, hogy mindegyik változat problematikus valamilyen szempontból, hol nagyobb, hol kisebb mértékben. Kezdeti véleményünkkel ellentétben a legkevésbé problémás változatnak jelenleg a Kopácsi-énekeskönyvben szereplő szöveget tekintjük. A már említett eltéréseken kívül ennek a forrásnak is sajátos a kolofonja. Ezernyolcszáztizenkettőt említi a szerzetes dátumaként. Mivel nem tekinthetjük tipikusnak a kolofon meghamisítását, más magyarázatot kell találnunk a jelenségre. Ha belegondolunk, hogy a kötetben főleg olyan szövegek találhatók, amelyekről feltételezhetjük, hogy mindennaposak, ismertek voltak Csöbörös István akkori környezetében, akkor indokolható a változtatás azzal, hogy ilyen

módon szeretne volna jobban belesimítani a versközegbe a históriát, elfogadhatóbbá tenni a régies szöveget.

A második legegyszerűbb kérdéseket felvető forrás a Csoma-kódex, ahol szintén a kolofon tér el, még hozzá nagy mértékben a többitől. Mivel ebben a változatban egészen bizonyosan nem szerepel dolgozatunk fő mozgatórugója, a sokat emlegetett 17 strófa, ezért két lehetséges magyarázatunk van a szöveg hagyományozódására. Az egyik, hogy írásban terjedő ágon szerepel, és – mivel nem származhat magából a Vasady-kódexből, hiszen akkor nem hiányozna belőle a számunkra legfontosabb rész – valószínűleg egy nyomtatványból másolták le, amiből a már tárgyalt módok valamelyikén eltűnt 51 sor. A másik, hogy egy szóban terjedt változat emlékezetből való leírása. Ez az elképzelés is két részre bontható. Vagy elfelejtette a lejegyző a hosszú, vallásos részt, vagy esetleg már ilyen csonka formában hallotta a történetet. Utóbbinak több oka is lehet, például eszünkbe juthat Tinódi Sebestyén sajátos viszonyulása a verseihez. Közönség előtt előadva valószínűleg a rövidebb formát vette elő tarsolyából (bár ez függ a közönség milyenségétől is), később pedig, mikor írásban, megjelentetve tárta az emberek elé, már a kiegészített, hosszabb változatot olvashatták. Ezt az akrosztichonok is bizonyítják, mivel néhol rengeteg ugyanolyan betű követi egymást, például sokszorosít egy v betűt, amellyel rendelkező strófák egyértelmű, későbbi betoldások a szövegben.⁶² Ugyanígy a mi szövegünk esetében is elképzelhető, hogy akkor, mikor szóban adták elő a történetet, szándékosan hagyták ki belőle a hosszú, ájtatos részt. Az eltérő kolofon kérdését fentebb már részletesen kifejtettük, és tartjuk magunkat az elképzeléshez.

A Kárász-töredék szövege bizonyult a második legbonyolultabb változatnak, legfőképpen azért, mert nem tudhatjuk, vajon tartalmazta-e a kérdéses részt. A Vasady-kódexszel való egyezései alapján akár tartalmazhatta is volna. Természetesen viszonyulhatunk hozzá úgy is, mint a Csoma-kódexbeli változathoz, lehetne érvényes rá ugyanaz, amit már fentebb elmondtunk. Ugyanakkor elképzelhetőnek tartjuk azt is, hogy a Vasady-kódexből, vagy ugyanabból a nyomtatott forrásból dolgozott, amiből maga a Vasady-kódex, sőt, talán ezt tartjuk elképzelhetőbbnek. A Csoma-kódexszel való kapcsolatáról fentebb már több szó esett.

A legtöbb és legbonyolultabb problémát felvető Vasady-kódexszel kapcsolatban említett hipotéziseket csak röviden szeretnénk összefoglalni. Ezt a változatot tartjuk az

⁶² VADAI István: A függőleges beszéd – Tinódi akrosztichonjairól, In Balázs Mihály, Font Zsuzsa, Keserű Gizella, Ötvös Péter szerk. *Művelődési törekvések a korai újkorban – Tanulmányok Keserű Bálint tiszteletére*, (Adattár XVI-XVIII. századi szellemi mozgalmaink történetéhez, 35.), Szeged, 1997. 617–638.

eredetibb szöveget megőrzőnek. Véleményünk szerint az egyik első, a szöveget a legkevesebb romlással tartalmazó forrása a históriának. Mivel elképzelhető, hogy nyomtatott változathoz származik, szintén felmerül vele kapcsolatban az írásbeliség kérdése is, azonban éppen a strófák elkeveredése miatt az sem kizárható, hogy szóbeliség útján került lejegyzésre a szöveg. Jelen pillanatban azonban mégis az látszik legvalószínűbbnek, hogy a kódex összeállta közben különböző okokból több, technikai, illetve a versek szövegét is érintő romlás következett be a gyűjteményben. Nem is oly távoli célunk Dézsi Lajos sokat idézett írása⁶³ alapján a kódex reprodukciójának elkészítése, érveink még jobb alátámasztása végett.

Ahogy a dolgozat elején már megjegyeztem, olyan kérdéseit igyekeztem vizsgálni a históriának, amelyekkel eddig nem foglalkoztak túlzott mértékben az e témával kapcsolatos tanulmányok szerzői. Első számú célom az volt, hogy felkeltsem az érdeklődést ezek iránt a kérdések iránt, és talán új szemléletmódú kutatóúton induljak el ezzel a páratlan szöveggel kapcsolatban, amiről remélem sikerült újfent bebizonyítani, hogy rendkívüli mértékben rászolgál a rá fordított figyelemre.

⁶³ DÉZSI Lajos: Régi magyar verseskönyvek ismertetése II. *ItK*, 23. (1913/1.) 14-27.

8. Mellékletek

8.1. 1. sz. melléklet. A história szövege a szerintünk eredeti sorrendben (a most ismert strófaszámozással, a Vasady-kódex szövegét közölve)

Szilágyi Mihály és Hajmási László históriája

1. Egy szép dologról én emléközném, ha meghallgatnátok,
es kinek mását, nyilván jól tudom, ti nem hallottátok,
Török császárnak szép leányáról, kin csudálkozattok.
2. Egy időkorban két vitéz úrfi rabbá esött vala,
Kunstáncinápolban török császárnak bévitettek vala,
Azért az császár ú tömlöcében bévettette vala.
3. Nem messze azért császár házá túl, lám, az tömlöc vala,
Kiben két vitéz és jó úrfiak bévitettek vala,
Szilágyi Mihály, másiknak neve az Hagymási László.
4. Egy időkorban pünkösöd napjára hogy jutottak vala,
Szilágyi Mihály tömlöc rostélyán kinézdegél vala,
Kobza kezében, keserves nótát szépen veri vala.
5. Nagy fohászkodván s im keserűséggel ez szót mondja vala:
„Eszendő ez nap, úrfi házamnál vígan lakom vala
Az én atyámmal és vén anyámmal, hajadon húgommal.
9. Sok testi jókkal engöm Isten látogatott vala
Nagy kazdagsággal, kincscsel, marhával engöm látott vala
jó hírem-nevem és kazdagságom énnéköm nagy vala
10. Sok barátimmal, jó szolgálímmal vígan lakom vala,
Magyarországban szép házaimban mulatozom vala
Minden örömnök és vígasságnak nálam helye vala.
11. Ime az Isten mit cselekedék itt mostan én velem
Kegyelmességét és nagy jóvoltát megvonta mast tülem
Nagy méltóságos buzgó haragját fordította reám!
12. Nagy haragjában engömet adott pogány fogságában
Mindön örömem és vígasságom fordúla bántra,
Császár tömlöcze mindön testömet ugyan megszagatta.
13. Mert jóvoltodat én hozzám uram jó nevön nem vevém
Kegyösségödről, nagy hatalmadról ritkán emléközém
Ily feledékeny és háládatlan jóvoltodért voltam!
14. Tudom úristen én bűneimnek sokságát, érdömlí
Az nagy büntetést, kit reám bocsátál fölségöd fizeti,

Méltó haragod, bosszúállásod ezekkel fizeti.

15. Azért szömömre gonoszságimat énnéköm ne vessed,
Ítéletödet, igazságodat rajtam megpróbáljad,
Erőtlen lévén és gyöngé lévén, megnyom ítéletöd.

16. Im megpróbálod nagy haragodban te ítéletödet,
Kitől megvonszod irgalmasságod és kegyelmességöd,
Megérzi rajta nagy vereséggel az te fegyverödet.

17. Jól hiszöm uram, te népeidet az te híveidért
Szoktad mutatni sok ostoroddal az ő hűségöket
Nem ítéled, de kegyösségöd szereti hitödet.

18. Nagy dicséretös ha találhatik az te híveidben
Alhatatosság, tökéletösség az ő hűségökben.
Megtartania igyeköztél azt az én életömben.

19. Evvel úristen, én vigasztalóm, én szegény lelkömet,
- Az próbaküre noha vetöted mostan én lelkömet, -
Elvesztenie te nem akarod az én életömet.

20. Adassék neköm megszabadulás tömlöcz fenekéből,
Dicsérhesselek, szolgálhassalak teljes életömben,
Szenttemplomodban én áldhassalak szentgyülekezettel.

21. Hálaadatlan soha nem lennék kegyelmösségödről,
Az üdvösségnek nyomos nyomdokát járom életömmel,
Te szent igédnek prédikállását veszöm tiszta szívvel.

22. Jó példaadó az bűnösöknek életömben lennék,
Kik ő magokat uraságokban fölötte elhitték,
Testi bátorság, éktelen élet kiket környülvettek.

24. Mindazonáltal ha így végezted az én életömet,
Hogy ugyan itten akarod látni az én hűségömet,
Tömlöcz fenekén ostorozással próbálni hitömet.

23. Bár mind úgy légyön az mint végezted te akaratodból,
Csak te szent lelködnek ű ajándékát adjad jó kedvedből,
Hogy szegény lelköm vigasztaltassék te nagy szerelmedből.”

25. Hogy elvégezé Szilágyi Mihály ez szép beszédöket,
Keserves szívvel nagy óhajtással törölgeti szömét,
Sok könyhullási megvizesíték az ű keszkenőjét.

6. Azért akkoron császár leánya kikönyöklött vala,
Palota ablakáról ő ohajtását leány hallja vala,
Ű természetin az Szilágyinak fölgörjedett vala.

7. Császár leánya titkon egykoron hozzájok ment vala,
Szívét Mihálynak császár leánya vigasztalja vala,
Nagy szépségösen császár leánya ez szót mondja vala:

8. „Te vitéz úrfi! ha fölfogadnád te igaz hitödre,
Hogy el-kivinnél Magyarországbán, te lakóföldedben,
És feleségül magadnak vennél, én felelnék erre!

26. Tégöd rövidnap kimentenélek atyám tömlöcéből,
Valahogy lenne, kimentenélek az tömlöc kénjából,
Csak hogy fogadd föl, vitéz, énnéköm te igaz hitödre.”

27. Mihelt ezt hallá Szilágyi Mihály, néki ezt felelé:
„Csak szabadíts ki, én fölfogadom én igaz hitömre,
Császár leánya, tégöd elviszlek én lakóföldemre.”

28. Leány egy koron tömlöctartóval megszerződött vala,
Egy éjfelikor az vitézőket föl vitete vala,
Leány elvivé, atyja lovainak hol vala szállások.

29. Áda az leány az úrfiaknak két aranyas szablyát,
Lovázmestörnek és lovászoknak fejöket elszedték,
És nyergelének mindjárt ű magok három fű lovakat.

30. Fölköltözének mindjárt ű magok szép drága ruhába,
Császár leányát ám fölülteték az egyik fű lóra,
Az több lovaknak az ű nyakokat elcsapkodták vala.

31. Császár leánya titkon egy koron hozzájok ment vala
Hogy az úrfiak ám az tömlöcből kiszaladtak vala,
Lovázmestörnek és lovászoknak fejöket elszedték.

32. Az Harminczadokon őket kérdözék, hogy hova mennének,
Nagyszombat felé az farkasokkal szerencsét késértnek,
Hogyha az Isten szerencsét adna, oda igyekeznek.

33. Nagy hamarsággal azért az császár az ő jó vitézit,
Oda hívatá ű fő vajdáit, hagyá, parancsolá:
„Legyötek utánnok nagy hamarsággal, hozzátok előmben!”

34. Harmincadokon és az vámokon vajdák parancsolnak:
„hogy ha ily embörök effelé jönnek, mindjárt megfogjátok,
Török császárnak Kunstancinápolyba mindjárt bévigyétök.”

35. Vitéz úrfiak harmincadokon általmennek vala,
Harmincadosok eszközben vevék, föltámadtak vala,
És nagy viadalt vélök tartának, általmennek vala.

36. Hírökkel adák harminczadosok császár szolgálainak,
Vajdák elérék, egy szép szigetnél, szömbe megvívának,

Isten akará, az viadalban vajdák meghalának.

37. Viadal előtt császár leányát az szigetben küldék,
Mert féltik vala leánt, az harczon valahogy el ne esnék,
Leánt elküldék és az vitézeök ott megharczolának.

38. Immár vitézök császár leányát hogy keresik vala,
Gyöngé siralmát vitéz Szilágyi hogy hallotta vala,
Vitéz Szilágyin császár leánya keserődött vala.

39. Császár leánya azt mondja vala gyöngé siralmában:
„Kegyölmés Isten! Ím, el-kijövék vitéz úrfiakkal,
Jaj, hová légyek vadon erdőben nagy keserűséggel?”

40. Szánom magamat, de sokkal inkább vitéz úrfiakat,
Szablyára hánták nagy kegyötlenül vajdák szegényöket,
Szörnyű halálra ezönnel adom éröttök magamat.

41. Ez vadon erdőn temetőhelyöm lészön mast énnéköm,
Vadak, madarak és az farkasok léznek siratóim,
Csak te kezedben, édös Istenöm, ajánlom lelkömet!”

42. Szilágyi Mihály nagy hamarsággal odasiet vala,
Az leány látá mátkáját, éltén igön örül vala,
Leánt nagy szépen kezénél fogva el-kivitte vala.

43. Elindulának és igön mennek Magyarország felé,
És az határban hogy béjönnének, Hagymási felelé:
„Víjunk mi ketten azért leányért, hogy légyen együnké!”

44. Felelé néki Szilágyi Mihály, Hagymási Lászlónak:
„Szerelmes társom, az nagy Istenért kérlek én tégedet,
Engedd énnéköm, mert néköd vagyon, azt mindnyájan tudjok.”

45. Igön esedőzik császár leánya ott az vitézöknek:
„Nem illik értem ily vitézöknek az ű vesződelmök,
Hányjatok engöm inkább szablyára, hogynemmint ez légyön!”

46. Nem akar ebben egyebet tenni az Hagymási László,
Szablyát rántának, öszvecsapának, és az csapkodásban
Szilágyi Mihály Hagymási kezét elcsapá bokában.

47. Ezt mondá néki vitéz Hagymási, Szilágyi Mihálynak:
„Szerelmes társom, az nagy Istenért én tégedet kérlek,
Megbocsáss néköm, mert ez jutalma az bűnös embörnek.

48. Énnéköm vagyon két szép kisfiam, jámbor házastársam,
Az nagy Úristen nagy bűnöm szörént vere meg engömet,
Légy egészséggel, szerelmes társom, megbocsáss énnéköm!”

49. Az két úrfiak szép búcsúzással egymástól válának,
Szilágyi Mihály császár lányával mikor béjutának,
Vitéz Szilágyi, császár leánya ott megesküvének.

50. Ezerötszázban és hatvan fölött hogy írának egyben,
Egy ifjú szörzé, veszteg ültében, Szöndörő várában,
Egy poétának ú versében, szomorú kedvében.

9. Bibliográfia

1. HONTI János: A Szilágyi és Hajmási monda szövegtörténete. *Irodalomtörténeti Közlemények*, 40. (1930/3.) 304-321.
2. DR. SZEGEDY Rezső: A Szilágyi és Hajmási monda délszláv rokonai. *Irodalomtörténeti Közlemények*, 25. (1915/1.) 26-39.
3. KOROMPAY Bertalan: Szilágyi és Hajmási históriája a szlovéneknél és a magyar monda eredetkérdése. *Irodalomtörténeti Közlemények*, 57. (1953/1-4) 218-226.
4. STOLL Béla: *A magyar kéziratos énekeskönyvek és versgyűjtemények bibliográfiája (1542-1840)*. <http://www.tankonyvtar.hu/hu/tartalom/tkt/magyar-keziratos/index.html> (letöltés időpontja: 2012.11.24.)
5. DÉZSI Lajos: Régi magyar verseskönyvek ismertetése II. *Irodalomtörténeti Közlemények*, 23. (1913/1.) 14-27.
6. DÉZSI Lajos: A Csoma-kódex és a M. N. múzeumi másolata. *Magyar Könyvszemle Új folyam.* XXIV. kötet (1916/1-2.) 77-84.
7. VARGA János: A „Szilágyi és Hajmási” históriás ének harmadik változatának töredéke. *Irodalomtörténeti Közlemények*, 62. (1958/4.) 526-529.
8. KÜLLÖS Imola: „Egy szép dologrul én emlékezem...” Csöbrös István kopácsi énekeskönyve. *Irodalomtörténeti Közlemények*, 98. (1994/5-6.) 795-798.
9. SZABÓ Z. László: A Szilágyi és Hajmási monda és tótnyelvű fordítása. *Irodalomtörténeti Közlemények*, 46. (1936/4.) 419-430.
10. DÉZSI Lajos jegyzetei a *Régi Magyar Költők Tárában*. (XVI. századbeli magyar költők művei. Hatodik kötet. 1560-1566. Közzéteszi: Szilády Áron – Budapest, 1912. 370-382.)
11. LENGYEL Dénes: *Régi magyar mondák*, Budapest, Móra Ferenc Könyvkiadó, 1974. 285-288; 324-325
12. *Szent Biblia*, Budapest, Kiadja a Magyarországi Református Egyház egyetemes konventje az Evangélikus egyház a Szabad Egyházak Szövetségének közreműködésével, 1949. 243, 443, 612, 651.
13. SZÉCHENYI István: *Stadium*, Lipcse, Wigand Ottó, 1833. 251.
14. VERSÉNYI György: Miskolczi Gáspár. *Irodalomtörténeti Közlemények*, 16. (1906/4.) 425-446.
15. VIRÁG Benedek: *Magyar századok IX. – XIII.* Nyomtatott Budán Landerer Anna betűivel, 1808-ban. 218.

16. Rákóczi-eposz Második rész (201-272.) <http://szelence.com/kornis/masodikc.html> (letöltés időpontja: 2012.03.18.)
17. HEGEDŰS István: Adattár. Egy olasz költő Mátyás királyhoz. *Irodalomtörténeti Közlemények*, 13. (1903/1.) 79-85.
18. Julia Conaway BONDANELLA: *Petrarch's Rereading of Otium in De vita solitaria* <http://pages.uoregon.edu/clj/BondanellaAbstract.html> (letöltés időpontja: 2012.03.18)
19. ANDRÉ, Jean-Marie: *L'otium dans la vie morale et intellectuelle romaine des origines à l'époque augustéenne*. Paris: Presses Universitaires de France, 1966.
20. *Caius Valerius Catullus összes versei*, Helikon kiadó, 1967, Devecseri Gábor fordítása, 38. LI. vers, 13-16. sor
21. *Auctores Latini XV*. Tankönyvkiadó, Budapest, 1987. 83.
22. VÁSÁRHELYI SZABÓ László: *In memoriam Montaigne*, Esszék (2), A sürgölődésről és a semmittevésekről <http://www.c3.hu/~prophil/profi052/vasarhelyi.html> (letöltés időpontja: 2012.03.18)
23. *Titus Maccius Plautus vígjátékai/ I. kötet*, Helikon kiadó, 1977, Devecseri Gábor fordítása, 514. 552-554. sor
24. XVI. óda – Nyugalmat! *Horatius költeményei*, Seneca kiadó, Budapest, MCMXCVII (1997), Csengery János fordításai, 85.
25. STROUP, Sarah Culpepper: *Catullus, Cicero, and a society of patrons: the generation of the text*. Cambridge; New York: Cambridge University Press, 2010.
26. CAVADINI, John C.: *Augustine through the ages: an encyclopedia*. Grand Rapids, Michigan: William B. Eerdmans Publishing Company, 1999.
27. Roderick Conway MORRIS: *The pursuit of leisure and the rise of the Roman villa* http://www.nytimes.com/2008/09/12/arts/12iht-otium.1.16069552.html?_r=1&pagewanted=all (letöltés időpontja: 2012.03.18)
28. CSIA Lajos: *Óember és újember* http://johir.neobase.hu/content/book/%C3%93ember_%C3%A9s_%C3%BAjember (letöltés időpontja: 2012.03.18)
29. Friedrich NIETZSCHE: *A vidám tudomány*. Ford.: Romhányi Török Gábor. Szukits Könyvkiadó, 2003. 181-182.
30. VADAI ISTVÁN: A Balassa-kódex szerkezete – Mézeskenyér és papírrepülő. *Hungarológiai Közlemények* (Újvidék). (2005/1.) 13-23.
31. BORSA Gedeon: *A régi nyomtatványok mérete*. http://mek.niif.hu/03300/03301/html/bgkvti_4/bgki0414.htm (letöltés időpontja: 2012.11.25.)

32. Kilövés.. <http://nestpressnyomda.hu/nyomda-szotar/138-kiloves.html>
(letöltés időpontja: 2012.11.26.)
33. BORNEMISZA Péter: *Énekek három rendbe*, Detrekő, 1582. RMNy 513.
http://www.arcanum.hu/oszk/lpext.dll/eRMK/1f0f/2167/2445#JD_RMNY0513 (letöltés
időpontja: 2012.03.18)
34. Hoffgreff-énekeskönyv, Kolozsvár. RMNy 108.
http://www.arcanum.hu/oszk/lpext.dll/eRMK/1f0f/2167/2211#JD_RMNY0108 (letöltés
időpontja: 2012.03.18)
35. VADAI ISTVÁN: A függőleges beszéd – Tinódi akrosztichonjairól, In Balázs Mihály, Font Zsuzsa, Keserű Gizella, Ötvös Péter szerk. *Művelődési törekvések a korai újkorban – Tanulmányok Keserű Bálint tiszteletére*, (Adattár XVI-XVIII. századi szellemi mozgalmaink történetéhez, 35.), Szeged, 1997. 617–638.
36. Pajkos ének, <http://www.tankonyvtar.hu/hu/tartalom/tkt/fanchali-job-kodex/ch02s34.html>
(letöltés időpontja: 2012.11.25.)